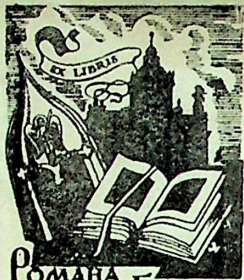

І. НЕЧУЙ ЛЕВИЦЬКИЙ

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Романа Геник-
Березовського

ВИДАВНИЦТВО „ДЛЯ ШКОЛИ І ДОМУ“
Ч. 3-3 а.

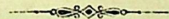

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

МИКОЛА ДЖЕРЯ

У редакції й з передмовою та поясненнями

Янтона Крушельницького

У ЛЬВОВІ, 1927.

НАКЛАД КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

(Текст на основі II видання Спб. 1899 р.).

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ

(НЕЧУЙ)
(1838 — 1918)

Іван Семенович Левицький народився 13 листопада 1838 р. в м. Стеблеві коло Канева над Россю, як найстарший син у родині стеблівського священика.

Батько його Семен Степанович Левицький був людиною з певними культурними традиціями; мав чималу бібліотеку з друкованих та рукописних книг. Як добрий проповідник списав він свої проповіді й одіслав їх до друку в Київ, але духовна академія не дозволила їх друкувати з приводу їх української мови. Крім проповідницько-письменської займався Семен Левицький ще й громадянською працею. Він завів у своїй пащі в літі, а в зимі в пекарні школу для сільських дітей; але ту школу розігнав дідич, заганяючи дітей-кріпаків із школи о. Левицького до своєї фабрики. Заходився ще о. Левицький коло основи громадянської крамниці, але й із цих його зусиль не багато вийшло.

Після тих невдач о. Левицький відсувається від громадянської праці, живе сам для себе і що-найбільше зацікавлює своїх дітей духовними справами, якими сам цікавився. Він розказує їм з одного боку чимало з рідної старовини, при чому спинявся головню на епізодах, що відбувалися в околиці Стеблева (могили під Корсунем), з другого боку знайомить їх із сьогочасними літературними виданнями, як альманах Гребінки «Ластівка», де друкувалися перші твори Шевченка, тим самим із поезіями Т. Шевченка.

Однак більш, ніж цей інтелектуальний вплив суворого батька, зазначився у своїх наслідках на родині теплий вплив матері — Ганни Лукіянівни. Весела, говірка, співуча, була вона душею родини. Родом з давніх козаків, принесла вона в родину

Левинських демократичні традиції. Говорила тільки по українськи, а своїми українськими співами й великою силою казок та оповідань про давнину витворювала в родині щиро-українську атмосферу.

Не без впливу на душу молодого письменника була й сама природа стеблівської околиці — околиця Росі, увіковічена чарівними описами в творах Івана Семеновича.

Вчитися почав малий Іван у школі свого батька, але справжнє навчання почалося, коли його на сьомому році відвезено на науку до дядька в Богуславі, який приготував його до першої класи в духовній школі в тому ж таки Богуславі. Наука в богуславській духовній школі, як і скрізь на Україні велася на схолястичний лад, до того ще в московській мові; одначе щиро-українське оточення містечка і сіл, куди не мала довгий час приступу московщина, не давало змоги вчителям викривлювати душі школярів. Щоб всилувати школярів балакати тільки по московськи, завели в школі таблички, що їх завішувано на шию тим, хто обізвався по українськи. В суботу той, у кого була така табличка, одержував хлосту. Але старші учні не дбали про те. З табличкою на шиї вони оповідали собі прегарною українською мовою рідні казки, неначеб насміхалися над урядовим обмосковчуванням молоді.

В п'ятнадцятому році життя (в 1853 р.) вступив Левинський до духовної семінарії у Києві і пробув у ній до 1859 року. Наука в семінарії не давала йому теж великого задоволення, бо проводилася вона на старий схолястичний лад і пройнята була московським духом. Та він випадково попав на скарби світової літератури, прочитавши вперше по французьки із словником Лесажового «Кривого біса», а вслід за тим «Павла та Віргінію» Бернарден де Сен-Пера, Шатобріанову «Аталю», дещо з Євжена Сю, Дантову «Божественну комедію», Сервантесового «Дон Кихота» і ін. Врешті познайомився з творами Гоголя, Пушкіна і Щедрина. Одні з них розгорнули перед ним красу краєвидних описів, інші, як «Дон Кихот» і реалістична росій-

ська література прищепили йому нахил до сатиричного освітлювання життя, ще інші, як Данте і Гоголь звернули його до національних сюжетів.

Саме місто Київ не зробило на молодого Левицького більшого вражіння своїми історичними пам'ятниками — він більш любувався красою природи — київської й сусідської околиці.

Після скінчення духовної семінарії Левицький відпочивав рік у батька в Стеблеві, вчився німецької мови та готувався до іспитів до київської духовної академії, де ми його бачимо студентом уже в 1861 році.

В академії вчився він богословських наук тільки у вищому курсі (в останніх двох роках науки), в молодшому курсі він вислухав викладів загально-освітніх предметів, як: історії філософії — старої, середньої й нової, всесвітньої, великоруської й церковної історії, курсу естетики, історії московської й німецької літератури і ін. Лекції усіх цих предметів дали йому відповідну підготовку до його письменської праці.

Крім того викристалізовується в академії в душі Левицького справа національного питання. Студентами академії були сини різних земель російської імперії: Українці, Білорусини і Москвини — але крім них було чимало південних слов'ян: Болгар, Сербів, вчилися тут Греки, Вірмени і ін. Живучи на спільних квартирах одні поруч других, мали нагоду Українці пізнати національні стремління синів різних націй, могли чимало наслухатися виявів великої любови до своєї нації, головно від південних Слов'ян та ще більш їх ненависти до гнобителів-Турків і рівночасно, живучи поруч із тульськими Москвинами, мали перед очима типи тих гнобителів, що розсілися на українській землі.

Колиж ізвяжемо все вище сказане з духом часу 1861-их років, доби знесення кріпацтва і великих надій на реформи, появою української «Основи» й нових течій у великоруському письменстві, — можемо зрозуміти той ґрунт, на якому мала незабаром проявитися творчість автора «Хмар», «Над Чорним морем» — романів, у яких приходить до вислову українське національне питання.

Покінчивши духовну академію, Левицький став в осени 1865 р. учителем російської словесности в духовній семінарії в Полтаві. Там написав він свою першу повість «Дві московки» (1866) і зараз побачив, що годі полчити разом учительську працю в духовній семінарії й працю українського письменника. Він подається на службову посаду вчителя в польському Короролівстві, маючи на увазі працювати на західно-українських землях (у Холмщині, в Підлясся). Тим часом його посилають у Каліш за вчителя жіночої гімназії.

У початках русифікації Польщі викладалося в польських школах по російськи тільки російську мову й літературу та історію й географію Росії — все інше навчали в тих школах по польськи. Отож становище Українця, вчителя російської словесности, було ще сяк-так можливе на цій корінно польській території. Одначе, як незабаром уряд почав викидати польську мову із школи, всі, хто працював тоді в російській школі в Польщі, мимохіттю прикладали руки до русифікації краю й до проведення насильства над польським народом. Молодий Іван Семенович не міг погодитися з гидкою для себе ролею русифікатора й перенісся на українську територію до Седльця (1867 р.) на вчителя дівочої прогімназії для уніятської (української з роду) молоді.

Час, проведений Левицьким у Седльцах — це доба в його житті, коли розгортається його письменський хист і коли він, як признаний письменник, починає навязувати звязки з українцями на всіх українських землях.

І так підчас ферій іздив він звідси до Варшави (до Кулішів), до Петербурга (до Костомарова), до Київа, де навязав взаємини з виднішими тоді київськими громадянами (Хв. Вовком, Павлом Чубинським і ін.) та в 1869 р. вибрався за кордон, побував у Галичині й познайомився тут з виднішими львівськими громадянами, врешті поїхав до Відня й стрівся там з Кулішем, що працював тоді з Іваном Пулюєм над перекладом біблії на українську мову. Ця остання поїздка замітна ще й тим, що в пізніших роках доводить його до докінчування перекладу на українську мову євангелії, якої не встиг перекласти Куліш.

Словом Левицький входить у ширший гурт української громади, розкиненої по різних землях б. Росії й Австрії.

А в письменській творчості Івана Нечуя Левицького значуються ці роки написанням і виданням таких творів: «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», «Причепа» — картини з волинської України, «Запорожці» і врешті першим завязком «Хмар» — повістю: «Новий чоловік».

У цьому часі працює він ще над одним науковим твором: «Світогляд українського народу», твором замітним тим, що вказує нам на близьке знайомство Левицького з народною творчістю, яка своєю поетичною формою відбилася на всіх белетристичних творах Нечуя Левицького.

Спеціально про белетристичну творчість Левицького цього часу можна сказати, що вона ставить перед українське громадянство вповні розгорнутого письменника.

Коли так зеднює собі загальне призначення український письменник, не може знайти задоволення в своїй праці педагог Левицький. Службові відносини на західно-українських землях стають чим раз більш неприємні. Вражлива душа Івана Семеновича не в силі переносити того, що він і тут мимохіттю стає на службу русифікації. Він залишає в 1873 р. працю в Седльцах та переходить на педагогічну службу до Одеської округи до Кишенева. Там він проживає до кінця своєї педагогічної праці, до 1885 р.

Тих дванадцять років праці у Кишеневі — це доба найкращого розвитку хисту й значіння Івана Семеновича Левицького. Він бере жваву участь у громадянській праці, переймаючи в свої руки провід у гуртку Українців — учителів кишеневських середніх шкіл; своїми творами, які придбали йому імя найвизначнішого під той час письменника, він зеднює собі вплив на чимало молодих Українців, закинутих у різні кутки російської імперії. Для одних був авторитетним учителем у справах мови і своїми творами вчив їх доглядатися до народнього побуту, у інших вироблював і утверджував своїми романами національний їх світогляд. Врешті для ще інших був літературним до-

радником — як автор двох естетично-критичних творів, не менш робив їм прислугу тим, що вислав їх перші поетичні твори до галицьких журналів.

Найзамітнішою із цієї кишеневської доби була письменська творчість Левицького. В цьому часі появляються ось такі його белетристичні твори: »Хмари«, »Не можна бабі Парасці вдержатись на селі«, »Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти«, »Микола Джеря«, »Кайдашева сім'я«, »Бурлачка«, »Старосвітські батюшки і матушки«, — твори, що записали імя автора в історії українського письменства як творця українського роману взагалі й зокрема як творця українського соціального роману.

Крім белетристичної творчости Левицький дає громадянству в 1878 р. працю »Сьогочасне літературне прямування«, естетично-критичний твір, який з одного боку являється ключем до зрозуміння секретів поетичної творчости автора, з другої ж мусів без сумніву мати чималий вплив на інших тогочасних і найближчих йому письменників-реалістів, письменників-побутовців.

Як громадського діяча мусів Левицького до дна дуні вразити указ із 1876 р., яким уряд забороняв українську мову (в слові й письмі) в межах російської імперії. Відгомону удару цього указу треба шукати в творі виданому пізніше (в 1891 р.), але без сумніву коли не написаному, то задуманому в кишеневській добі його життя й може й обговорюваному на літературних і громадських зібраннях кишеневської громади. Твір цей: »Українство на літературних позовах з Московщиною« — має посередно доказувати неадаптованість заборони українського письменства, якого не всилі заступити письменство московське, бо твори московських письменників, написані на реалістичний лад на теми з московського життя, або зовсім незрозумілі для українського читача, або — як чужі для нього — не можуть мати на нього такого впливу, як матимуть на рідного, московського читача.

Цей твір являється рівночасно обґрунтуванням тем і сюжетів, які зачіпав Левицький у своїх творах: із життя селян-

ства, міщанства, попівства, чиновництва і т. п. Обхоплюючи своїми творами всі верстви нашого громадянства, намагався Левицький стати по думці ідей твору «Українство на літературних позвах з Московщиною» — літописцем українського життя своєї доби, літописцем української нації.

Кишеневська доба праці Левицького — це найсильніший і найбуйніший час у його житті — письменника і громадянина.

В 1885 році Левицький кидає педагогічну службу й переїздить на завсіди до Києва, й цим починається третя доба в житті й творчості Левицького — доба занепаду його письменницької творчості й громадянської праці.

Ось як описує київське життя Левицького із власних спостерігань — Сергій Єфремов. У книжці «Іван Нечуй Левицький» (Київ 1925, стр. 41—42) він пише: «Це було тихе, одноманітне життя, життя, од якого тхнуло анахронізмом навіть на такий глухий час, яким були 80-ті та 90-ті роки минулого століття. Жив Левицький анахоретом у памятному будиночку Сегета, жив там цілі десятиліття, займаючи дві невеликі світлички у флігелі, що тилом виходив у маленький садок. Усе в тій господі було якесь чистеньке, мінятюрне, починаючи від самого господаря, раз-у-раз акуратно вбраного, методичного і в розмовах і в учинках, навиклого на якесь розмірене, майже машинове життя. Здавалось усе бурхливе життя, усі світові події, тривоги й бурі розбивалися об поріг тієї маленької тихої господи, всі пристрасті за ним зникали, обертаючись у якусь стоїчну мудрість давнього філософа, змішану з наївністю дитини. В наперед визначені години Левицький сідав за свій стіл до писання, регулярно даючи кожного року по одній більшій повісті й кілька дрібніших оповіданнів. Так само у визначені години він читав і читав усе тіж самі видання, напр. «Вістникъ Європы», регулярно опізняючись на рік. У визначені години і завжди в тих самих місцях — «вниз по Фундуклівській на Хрещатик» ви могли його зустрінути на прохідці з неминучим, хочаб і не вимагала того погода, парасолом у руці, — і цю прохідку він робив тільки як «моціон» без якоїсь практичної мети. Згодом, коли перебрався

далеко од Хрешатика, цю прохідку він замінив іншою — на Володимирську гору, «де я теперечки, як писав він, звичайно що-вечера сижу, одпочиваю й милуюсь широким простором за Дніпром, за Десною та понад Дніпром» («Вечір на Владимирській горі»). Інколи, але дуже рідко, цей «емоціон» обертався на «візиту» до когось із нечисленних знайомих, з якими Іван Семенович підтримував зносини, — візиту трошки офіційну, трошки церемонну, старосвітську. Колиб ви зайшли до його між 4-ою та 5-ою годинами, ви муєлиб подождати господаря, бо він тоді конче обідав і все у тих самих Себетів, домовласників, що жили в томуж таки дворі, в будинкові на вулицю. Самовара приносив Іванові Семеновичу такий самий архаїчний сторож дворовий, що був для господаря разом і незбитим авторитетом що-до всяких філологічних тонкощів та джерелом лексичного матеріалу. Що року, об одній і тій самій порі, «коли постигали суніи», виїздив Іван Семенович на літній одпочинок — конче «на Рось», яку він так любив і яку десятки разів оспівав у своїх творах — десь до Стеблева, до Трушок, ато до Білої Церкви... Десятки років минали, а життя цієї оригінальної людини йшло все рівно, тихо, спокійно, раз заведеним ладом і не ламалося, ні на ступінь од того ладу не одступало.

Яке далеке було його теперішнє життя від недавнього життя Кишеневської доби. Твори, які він передає в цих роках громадянству («Над Чорним морем», «Навіжена», «Поміж ворогами», «Не той став», «Без пуття») — не стоять на висоті давнішніх його творів. У громадянській праці він не бере ніякої участі, живучи в своїх думках що найменш рік позаду реального життя. Врешті й той його вплив на громадянство вривається. Молодь, що правда, заходить до нього, щоб полюбуватися хвилиною розмови із цим «лагідним дідусем». «Авторитету громадського — пише Єфремов далі (там же стр. 44—45) — він не мав жадного, впливу не розливав круг себе, як напр. із старшого покоління в Києві Антонович, Кониський, або Ковалевський, але всі його любили й поважали і залюбки — не часто — заходили на годинку спочити од гамору сучасности в чистенькій тихій світличці новітнього анахорета, серед жур-

котливої розмови, в сусідстві отих старомодних малюночків по стінах, старомоднього рояля й старомоднього господаря в чистенькому шляфроці, але конче в комірчиках і галстусі. Можна було навіть не говорити нічого, а лиш слухати і дивитись — і якимсь миром, душевним спокоем непоборимим віяло од усього в цій винесеній на одшиб од світової історії господі».

Мало того, що не мав він уже громадянського авторитету в Київській добі свого життя. У нього вийшло під кінець життя велике розходження з молоддю, яка заходила ся коло повного видання творів Нечуя-Левицького.

Автор визначних на свій час суспільних романів, писаних кольоритною народньою мовою, починає вульгаризувати мову своїх писань (наведу за Вфремовом приклади: «Добрий вечір сказав Комашко», «втопив очі в червоне небо» зміняє на «ляснув Комашко», «втирив очі в червоне небо»), зміняє досі уживані ним загально-українські граматичні форми (в сивій шапці, на зеленій траві) на провінціалізми (в сиві шапці, на зелені траві), заводить урешті свій окремий правопис і жадає, щоб друковано його писання в так зміненому вигляді. Видавці не узгоджують його виправок, роблених у коректурі, й із цього приводу автор лає їх і особисто і в численних листах, що їх розсилав на всі сторони.

Але найбільш напакотив Левицькому 1905 рік, перший подих революції в Росії. Цей і дальші роки — доба дуже бурхливого громадянського життя в Росії й на Україні, доба першої революції, ломання самодержавя, виборення народами Росії народнього представництва в парламенті і тим самим здобуття деяких полекш і для неволених Росією народів — доба народження української преси — ця доба нового життя на землях Росії й України ділить українське громадянство на два гурти: на тих, що то «на печі» і на тих, що кинулися в вир революційного життя.

Іван Нечуй-Левицький стає в ряди тих перших. Він — глухий на сильний, буйний живчик політичного життя — всю свою увагу присвячує мові української преси — справі далеко не суттєвій, в додатку підходить до неї без належного зрозу-

міння. Бо мова щоденного життя, застосована в пресі — як далеко вона мусіла відбігати від поетичної мови Шевченка або хочби й мови самогож Левицького! І хоч у всякої нації самозрозуміле, що мовою преси ніхто не писатиме поезій, як з другого боку поетичною мовою творців слова годі писати сухі, ділові часописні статті — ця загальна правда, що суха мова наукової й часописної преси мусить бути простіша й ясніша від цвітистої, кольоритної мови поетичної творчости. не могла знайти зрозуміння у старих Українців, які знали тільки поетичну мову белетристики й поезії й не мали нагоди користуватися прозовою мовою в українській науці й журналістиці. Счиняється серед кол старших громадян революція проти часописної мови на Україні і провід у цій протичасописній революції перебірає у свої руки спокійний досі, тихий і лагідний дідусь Іван Семенович Левицький. Він друкує статтю »Сьогоднішня часописна мова на Україні« — статтю несправедливу й подекуди злобно написану.

Ця кампанія Левицького проти часописної мови — отож проти проявів і вимог нового часу — відчувила від нього все молоді, активне громадянство. Серед боротьби за дрібнички у новому революційному часі попав у забуття автор голосних на свій час соціальних романів і коли внаслідок війни прийшла на нього й матеріальна скрута, він знайшовся в дуже трудних життєвих відносинах, з яких визволила його смерть дня 2 квітня 1918 р.

В українському письменстві запевнив собі Іван Левицький визначне становище своїми повістями. У них він змальовує у всю ширину українське життя доби, в якій проходила його молодість і перша діяльна частина його довгого віку.

Характеристичною із цього боку являється повість »Микола Джеря«, у якій автор починає від малювання сільського побуту за часів кріпацтва й переходить у добу післякріпацьких відносин, серед яких відчувалися сильно наслідки довгої панщини. Крім того змальовує він у ній відносини на різних

українських землях, при всякій праці (на ріллі, в сахарні, над морем при рибальстві — селян, робітників, бурлак, рибалок і ін.).

На тлі селянського життя тієї доби змальовує він у ріжних творах такі постаті, як Миколу Джерю, рибалку Панаса Крутя, сімю Кайдашів, бабів Параску й Палажку, бурлачку Василю, (селянку, що її захопило в свої кліщі робітницьке-бурлацьке життя). У всіх цих повістях Левицький являється малярем суспільного лиха й звертає більш уваги на плястичний епічний зверхній малюнок, ніж на бурхливі душевні переживання героїв своїх романів. Це останнє можна сильніше прослідкувати хіба в зворушливій сповіді Василю в «Бурлачці».

В повісті «Старосвітські батюшки і матушки» змальовує Левицький побут сільського духовенства, яке від патріархальних відносин (вибірані громадянами) — переходить до нових (назначувані церковною ерархією, не звязані з громадою). На цьому тлі розмальовує письменник яркі картини родинних відносин і взаємин священиків одної й другої генерації з громадянством.

Ще інша сфера творчости Левицького — це та частина українського громадянства, яка пропадає для своєї нації, підпадаючи під чужі впливи: одні з них польонізуються («Причепи»), інші русифікуються («Хмари»), ще інші, зрусифіковані, прикривають своє обличчя маскою інтернаціоналізму («Над Чорним морем»). Цим відпадкам від української нації хоче протиставити Левицький у згаданих повістях національні типи (Радюка в «Хмарах», Комашка в «Над Чорним морем») — одначе виходять вони блідо. Це примітивні народовецькі симпатии — люди неглибоких фраз, далекі від політичної активности й від творчої діяльности в користь нації. Але й вони мають чималий вплив на національний розвиток українського громадянства.

Левицький змальовує ще типи інших українських суспільних верств (міщанства, чинівництва, професорів університету, студентів і студенток, втікачів-емігрантів на Бесарабії, робітників-бурлак на сахарнях) і також не минає життя чужинців на Україні (Поляків-шляхти більшої й дрібної, Москалів, Жидів, Греків і ін.).

Одначе сила слова й малюнка Левицького — можна сказати — починається й кінчається над його рідною Росією: найкраще в нього виходить малюнок природи знад Росі, малюнок сільського побуту знад Росі (селян і духовенства) — малюнок давнього побуту. Життя нового часу, яке творилося ще на очах Левицького не захоплює його вже. Ані для соціальних рухів серед селянства, ані для суспільних і національних течій серед молоді — для соціалізму (в різних виглядах) ані для діяльного націоналізму зродженого йогож народом з «Над Чорним морем» і «Хмар» серед інших гуртів молоді, ані вренні для народин нового громадянського життя української нації після першої російської революції — зрозуміння в нього немає, й ті суспільні й національні явища, що пройшли серед української нації в останній добі життя Левицького, не знайшли в його душі мистецького відгомону.

Він е й остане в нашому письменстві відтворцем переломової — допанциної і післяпанциної доби — середини XIX віка. Мистецькими творами з тієї доби має визначне імя в українському письменстві, являючися враз із другим своїм товаришем Панасом Мирним велетньою пограничною постаттю між Квіткою й Марком Вовчком з одного боку й Коцюбинським, Винниченком і Стефаником — з другого.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ.

МИКОЛА ДЖЕРЯ.

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

MARKOVY, JEROME

I.

Широкою долиною між двома рядами розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка ріка, Раствавиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби: там ніби потонуло у вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома верхами, а коло неї невеличка дзвіниця заплуталась у зеленому гіллі старих груш. Подекуди споміж верб та садів виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раствавиці, через усю Вербівку, стеляться горбди та левади, не одгорожені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб, та межами. Понад самим берегом веться в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і всюди бачиш зелене, зелене море верб, садів, конопель, соняшників, кукурузи, та густої осоки.

От стеляться розлогі, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди на жовтозеленій скатерті розкидані темнозелені кущі верболозу, то кругленькі, наче мячики, то гостроверхі ніби топольки. Між мягкими, зеленими оксамітними берегами веться гадюкою Раствавиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона

повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. Он верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці стеляться розкішні горіди, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх кукурузи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрісся чималий вишник; а далі од берега коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками, а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста груша, розіклала своє гілля трохи не при землі, на буряки та картоплю. Соняшники заплуталися своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить у широкий ставок. Кругом ставка знов верби та верби: то стоять рівною стіною, то збились у прездоровий круглий стовп; то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець із високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два ряди видивляються у воді дуже старі, товсті, дуплиністі верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалася в дубовий ліс тай утікла в Рось. Всі вулиці у Вербівці ніби обсажені високими вербами: то поросли кілки з огорожі. Усе село наче в розкішних алеях; як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячнє марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними морськими прозорими хвилями, що десь набігли з моря, й залили й затопили долину і скаменіли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата сорого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилася білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс

невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся і пустив од себе широке гілля; вербові кілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів уже прийнялися на вогкій землі і були на поготові розростися гілляками.

Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечоріти. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилася з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали проти білої свити. Загоріле лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивався, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в шоку, перекинувся на бік, липнув очима і знов їх заплющив.

Чує він через легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляним. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того місця; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він дивиться на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю із золотим та срібним пірям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалася нижче по гіллі. Із золотих крил посипались вогневі іскри, впали на кришталевий лист і лист ще краше задзвенів і заспівав разом з птицею. Птиця спу-

скалася все нижче та нижче. Миколі хотілося її впіймати... Він простяг руки, а птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на шоки і запекли.

Микола прокинувся — і все диво, хто його зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вглядів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї, вглядів її лице із чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, ухопила другим кінцем коромисла друге відро, легко й проворно кинула коромисло на плече і пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз повернулась вона, глянула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови, та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді у вербах.

Микола пізнавав дівчину і не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов наче побачив той гнучкий рівний стан, те гарне, хоч і загоріле на сонці, лице.

— Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі? — думав молодий Джеря, надіваючи шапку й перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда з темними очима, із сухим лицем. На Джерисі була спідниця з темного ситцю та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки, і тільки халяви ще жовтіли. Чорні

брови оддалеки дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч із Джериною сиділи чотири молодіці, позавязувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли, та цокотіли, як птиці на дереві. Джериною розказувала десятий раз, як її син теї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона була така щаслива, що невеличкі темні і ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все таки мій Микола вивчився читати, дякувати Господеві милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я сама не своя. Бю поклони та молюся, та хрещуся. А це недавно я вже говорила своєму старому, чи не час оженити сина. Я вже старіюся, час-би взяти собі невісточку в хату; та не знаю, до когоб оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих і бідних тай зупинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатирия, молада й гарна дівчина.

Джериною не вважала, що Варка була багачка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколаю, а як він ішов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням зза причілку. Половина двора була вкрита ясним червоним світлом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишняку, і наблизився до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату, — промовила мати, вглядівши сина. — А ми, сину, оце говорили за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Щож ви говорили про мене, мамо? — спитав син.

— А те, що тебе час женити! — сказала мати. І молодиця знов почала вихваляти Варку на всі боки.

— Хвалить, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола і почував, що в його душі ще й досі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице із чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. За верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці із серпами панське жито жати! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись із людьми.

Кінь з осавулою посунувся проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привитався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: „А бодай тобі заціпило! кричить, як скажений, наче нам позакладало вуха!“

Осаулин голос дав знати, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку і почала її згортувати, а, згорнувши намітку, допомгла синові складати білу празникову свиту дрібними хвалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув у причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. З краю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така

чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часословець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часословець і псалтир, і не раз у неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по божому, а що й до чого воно написано, того й сам Микола не розумів.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про багачку Варку.

— Пошлемо, сину, в осени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чогож тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чомуж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватати.

— Та чомуж не хочеш? Вонаж хвалити Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка тай Варка! наче більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Наче мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А когож ти думаєш сватати? Може яку убогу? Про мене, бери й убогу: але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, за-topила в печі і заходилась варити вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку і сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі

недорогу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком, — і жалібна пісня розлягалася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала тай сама зажурилася.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий із сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки, все це ніби говорило, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились без перестану, навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сімя сіла вечерати коло порога на дворі. Батько й мати все говорили синові, що в-осени треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податкі великі.

Після вечері Микола взяв свиту і ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба і дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, як вироблені з каменя, а над вербами розстелялося глибоке темне небо. Густо, прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвати очей од неба, водив очима за зорями, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зорі — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитати. Він вглядів дві ясні зорі вкупі,

і йому здалось, що одна зоря, то доля тої дівчини, що перед вечером брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладаючи на перехрестях з дручків, з поручатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збиралися, наче птиці злітались. Микола вгледів під вербами білі плями: то білили на дівчатах сорочки. Він пішов до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її зовуть наймення, що, їй-Богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може вийде на вулицю то і сама пригадає, обізвася один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась мабуть про нову дівчину на селі, і почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, не вважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати ще й на панщину йти, а дівчина із чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв, похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола побрів до дому. Він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та з матір'ю вже й пообідав. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан, пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат із серпами. Дівчата вгледіли на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід.

Дівчата кинулись до куща, одломили на маленькій гильці червоної калини із зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони сміялись, щоб часом хто не вглядів, як вони ломали чужу калину. За верби вийшов Микола, і всі дівчата наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі і зараз пізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі і довгі, довгі чорні вії. Вона глянула на його й спустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа; рукави на сорочці були ледви поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька і надавав його дітям такого ймення, що всі люди на селі ніяк не могли убгати його собі в голову, а баба повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення до дому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так і заспівали пісні, як пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій дивний сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівали верби в лузі, заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата нагнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жати на своїй стайці поруч із Нимидорою.

Сонце високо підбилося вгору; на дворі стало душно.

Микола з Нимидорою врізався у високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовляти. Він признався, що бачив її вчора увечері в березі і почав розпитувати, звідкіль вона прийшла у Вевбівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама не стямилась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скрипчинців, — промовила Нимидора. Моя мати вмерла і покинула мене маленькою. Я й не памятаю своєї матері, але як почну думати та нагадувати, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща від усіх молодниць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торчками хустці на голові, та в жовтих сапянцях. І тепер, де вгляжу високу чорняву молодицю в червоній хустці та в жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбірає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив не довго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

— Я жила в дядька, доки піросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинців, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше й біла гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледві доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знаю, де й дітись. Ніколи я не зносила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини, латана сорочка вся було світиться на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вонаб мене пожалувала і гостинця мені принеслаб, і вишилаб мені квітками сорочку, і накупилаб мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

— Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! як я попомучилася з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама дитина. Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють, в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступити од дітей. Господи, як мені хотілося погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гулялаб з дітьми. Ой мамо моя, доле моя! на щож ти мене такою малою покинула? було думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась у чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

— Стала я дівкою і найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч упадеш на голу лаву тай заснеш — як мертва. Тільки почне на світ благословитись, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. Було вийду на подвірря з дійницею; соловейки щебечуть, аж сади розлягаються; небо ледві починає червоніти. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; в печі палає полумя, я висовую горщик із печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ньька, вонаб не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась. Їй стало чудно, що вона розказує про себе хлопцеві, котрого побачила вперве; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти дівчино, безталанна, — тихо промовив Микола. — Чи довгож ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. Ой, гарніж і твої, козаче, карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони випитають у мене всю щирю правду! — подумала Нимидора тай знов почала розказувати.

— Три роки служила я в того багатого чоловіка ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену з великими червоними квітками. Господи! подумала я, ото якби мені скриня! Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста із срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники. Вмачаю я рушники, розстелюю на зеленій траві, а в мене з очей капають сльози. Колиж я собі, думаю, напряду рушники та ще й квітками повишиваю. Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдали...

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. Ой Господи! що це я верзу парубкові про своє весілля! — подумала вона; але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили в неї усю ширу правду.

— Сижу я під вербою стережу рушники, та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку, а на вербі сіла зозуля й почала кувати. Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я; — на що мені молоді літа, та вік довгий, коли я проживу його в наймах. Зозуля пурхнула з верби, а зза верби крикнула хазяйка і почала мене лаяти, що я не гляжу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. Серце, козаче, — подумала Нимидора: — твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було на світі найлюбіше, наймиліше. Нимидорі здалося, що їй стало легше на га-

рячому сонці чуже жито жати поруч із Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добреж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах. Кавун чоловік добрий, та за те Кавуниха дуже лиха: гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита і почав жати для Нимидори. Він вривався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купи. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сімя сіла вечеряти мовчки; важка праця одняла од усіх розмову: мати і батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку, Нимидору.

— Колиб ви, мамо, знали, як чудно звать Кавунову наймичку, — обіззався Микола.

— А як же її звать? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно, яб не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навманя.

Син здавив губи і насупив брови.

— Чи вийдеш у суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Радаб вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— То ти не питай її; хоч видери вікно, а на вулицю виходь.

— Може й вийду... побачу... — сказала Нимидора.

В суботу, увечері, Нимидора помила миски й ложки, змила голову, трохи прибралась і ждала, поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна і навмисне трохи

одхилила кватирку. На дворі вже зовсім стемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна, пообкладав стіни чорним сукном. У вікно блиснули зорі. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї і пішов на очерета та на болота. В неї шоки палали вогнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од страху. В одсунуту кватирку було чути дівочі співи на вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій, Нимидора тихесенько встала. В неї руки трусились; вона ледві наляпала коло сінешних дверей засов, одсунула його і одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там! — закричала з просоння Кавуниха тай знов захропла на всю хату.

Нимидора, як стояла, так і скаменіла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом; ще трохи одхилила двері, ледві просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його і тихо крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, — сказала Нимидора. І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалося, що її випустили з клітки на волю, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, у синє небо, і летить на волі, і сама не знає куди. Їй так стало легко, любо, наче вона вдруге на світ народилась, наче її рідна мати встала з домовини і принесла для неї з того світу нове щастя.

Довго співали дівчата і хлопці. Нимидора розпрощалась із Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатись.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинити двері, — двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла на двір, догадалась, що Нимидора на вулиці, і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі і заплакала, потім подумала, встала і пішла на причілок. Там був приставлений

на горище товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпіраючись об стіну руками, полізла на горище по дрючку. Дрючок зігнувся і трохи не переломився. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла на горище. Одна курка киркнула з просоння. Нимидора спустила ногу на драбину і налапала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала всі щаблі колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізати в сіни по дверях. Вона стала здоровими пальцями на двері, налапала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату; впала на лавку і заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов у сіни, глянув на драбину, обквіччану колючками і крикнув на всі сіни аж Кавуниха й Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце заквічала колючками драбину, неначе молоду до вінця, — крикнув він до жінки.

— Чого це ти розносився з чортами до служби? Перехрести попереду лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять, — обізвалась із хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою, та швиденько дала драла на двір умиватись.

— На те заквічала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю... Аби діло робила. Хібаж і ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала...

— А вжеж не бігала! Як той хорт пригала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли нанялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота в день? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вжеж ти оце в ночі бігала із заступом за колючками?

— А хочби й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєшся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на шаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк. Кавуниха сціпила губи та все скоса поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходити, — говорила Нимидора Миколі в неділю ввечері.

— Буду слати до тебе старостів, коли так; одначе, батько й мати хочать мене цієї осени оженити.

Нимидора почервоніла і трохи не зомліла. Вона почала готувати рушники й одклала гроші на скриню.

... Прийшла осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі разом одної неділі, а хто опізниться, то буде справляти в другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериha знов почали вговорювати сина женитись цієї осени і слати старостів до багачки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, — сказав Микола, бо маю собі дівчину на прикметі.

— Когож ти, сину, маєш на прикметі? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Немидору? вона не вербівська! — сказав батько.

— Вона, тату з присілка, сирота і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брати в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериha: — може вона якась прибудда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак.

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може і не знаєте, а я її добре знаю: крашої од неї дівчини нема на цілому нашому селі.

— Ой, Господи милосердний! — крикнула Джериha й руки опустила, згадавши, що багачка Варка не буде її невісткою: — так, сину, не можна свататись. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду; не будете жалкувати на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах неможна сидіти, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки і перегодя промовив:

Коли ти хочеш її сватати, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталося так, як хотів син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обмінялись хлібом, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря із сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустити Нимидору із Скрипчинців. У Скрипчинцях був свій пан та ще й небагатий. Він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав; але все те нічого не допомогло: пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий, ні мертвий; він прийшов до дому, не промовивши жадного слова, ходив цілий день, опустивши голову.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сімя в Джериній хаті наче ожила. Джериha готувалась як весіллю. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву і пішов з одним старостою до батюшки годити вінчання.

Батюшка в Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби в двоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки і почав питати в батюшки, скільки він хоче за вінчання.

— Як даси пять карбованців, то повинчаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко! і помилуйте й пожалуйте! я чоловік убогий. Де мені в світі взяти пять карбованців! Нехай буде три карбованці.

— Неможна. Тепер і для нас час трудний. Все подорожчало, — сказав батюшка.

— Змилосердїться, батюшко! Їй Богу не можу заплатити так багато. Нехай уже буде ні по моєму, ні по вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорити. Бери могорич та йди собі до дому.

Джеря взяв могорич і хліб тай пішов з хати. Він постояв у сінях, пошептався із старостою тай знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої хати.

— І помилуйте й пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Їй Богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й Бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич! — сказав він: — давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіля білу хусточку, із червоними пружками, вивязав з вузла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли до дому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові і пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справляти весілля.

Старий Джеря й собі готувався до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер узяв у жида за готові гроші, а два відра узяв набір. Микола просив

батька одіслати кілька відер до Нимидориного дядька; він знав, що в Нимидори нема грошей, і що її дядько не покладе свого шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла із церкви Нимидора в квітках, у стрічках, з вишиваним рушником у руці, здорова, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і співали весільних пісень. Прямо із церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угляділа її Джериха, як побачила її румяне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багачку Варку. Після обіда в Нимидориного дядька на застеляному столі стояло соснове гильце, обквіччане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом коровай лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі до долу, а кругом стола сиділи дружки і співали весільних пісень. У хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавках, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою покійну матір: — Якби була жива моя покійна мати, в мене коровай був би біліший, і рушники булиб не такі прості, й одежа на мені булаб не така убога. Не так виряжалаб мене з дому мати, як виряжає дядина.

Перед вечером прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, а її думка все літала коло могили матері. Ввечері дружки почали розплітати Нимидорі косу й заспівали сиріцьких пісень: як дочка ніби розмовляє з покійною матір'ю, просить матір встати з домовини та подивиться на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем і гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись із дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сиріцтво, свій важкий вік у наймах і так заплакала, що за слізьми й світа не бачила.

Увечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи й запалили. На других кутках, де були весілля, так само йшла перезва, скрізь по селу палало полум'я. Усе село ніби палало перезвою, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок не було й панщини. Все село гуляло на весіллі. На Нимидору наділи Миколину шапку, на шапку поклали довгу червону стрічку й повели молодих до священника скривати. За молодими йшли музики, за музиками йшли чоловіки та молодиці. Ввесь батюшчин двір був залитий народом, бо в той час разом привели скривати усіх молодих із села. В кожному кутку двора грали музики, танцювали молодиці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив з двору. Піднявся такий галас, що вже неможна було розібрати, де співають, а де грають. Тільки решета гули та брязчали, серед галасу й шуму вискакували дуже тонкі жіночі голоса. За двором народ росипався на всі кутки понад Раставицею, і музики і співи молодиць почали одрізнятись один од другого, і ще довго було чути музики та співи між вербами та поміж хатами.

У Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закушували. Випили всю горілку та ще й не стало, виїли цілу діжку солоних огірків, цілу діжку капусти, поїли ввесь хліб, усі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й до жида на заставу одніс свій кожух.

Увечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчились. Усі почали розходитись до дому. Джерина хата опорожнилась.

Увечері в Джериній хаті блищав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибірати в хаті й перемивати по-

суду. Весільний чад вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха на волі передумували, скільки вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачувались? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити Бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — сказав батько.

— То заробимо; хібаж не маємо рук, чи що, — обіззався син.

— А колиж ми його заробимо? Хіба за тією панщиною походиш заробити? — сказав батько.

— Бодай ту панщину чорт забрав собі до пекла! — промовив син.

Мати знов згадала про багату Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню і скося глянула на Нимидору. Нимидора поралась у чужій хаті проворно, та якось незручно; в високому очіпку, в квіччанній здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища і показніша. Її чимале лице стало ніби більше й видніше; чорні брови були ніби мальовані на широкому чолі. В тихої та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазурі тай висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши; задумався й молодий Микола, задумалась і мати. Тільки Нимидора була щаслива. Вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятись у наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдо-світа вставати та на панщину поспівати, — сказала мати, стоючи перед образами і починаючи хреститись.

II.

Другого дня, тільки що зійшло сонце, а Джерина сімя вже й пообідала й вийшла на панщину: батько із сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсажений високими розкішними тополями. Ввесь тік, більше як на пів верстви, був заставляний скиртами. Дванадцять довгих, предовгих скирт пшениці стояло вздовж току; дванадцять скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, ожереди соломи тулились по закутках, як дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, соняшний та теплий. Наступило бабине літо. На дворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але добре припікало косим промінням. Легкий вітер ледві ворушився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах уже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, як серед літа. Якби не жовте листя в садках, то можна було подумати, що на дворі не бабине, а правдиве літо. Тільки зелена низька озимина кругом току нагадувала про осінь. На дворі йшло павутиння. Все синє небо було ніби засновано білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння блищало, наче легка, літня біла хмара порвалася на небі, розпалася на нитки, на тонкі пасма тай полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, клубочками, починками; то гнулося в великі луги, то місцями стояло просто рівними, як

очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садів, гойдалося коло хрестів на церкві, і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно бралося?

В току гуменний вилічував снопи для кожного молотника. Довгими рядами стояли молотники на току, наче закопані по пояс у жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блищали на сонці. Курява стояла над током, наче займалася пожежа.

Микола молотив поруч із батьком.

— А що, музико! вигривай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки над Миколою.

Микола глянув на незлічені скирти, задумався і спитав у батька:

— На що одному чоловікові так багато хліба? Господи! чи вжеж він поїсть оце все?

— Тиб, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує, то ще й панові скаже.

— Колиб нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Отоб ми були щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой, сину, мовчи! Борони Боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому хотілось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий та робив сам на себе, а не на чужих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодіці на сонці били й тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому рівному зросту, по новій квіччастій хустці на голові. Йому хотілось піти до неї, хоч ласкаве слово промовити, хоч подивитись на неї, та гуменний стояв над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими холявами, з канчуком у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то Бог уродить другі, може ще довші.

Микола задумався і з усієї сили так уперішив снопа, що рипиці луснули і бич одскочив.

— А ну, сину, ціпом батька по лисині! — закричали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледві встигли змолотити свою частку до вечера. Ввечері Нимидора з Джериною принесли в ряднах, одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусіли докладати свого.

В довгі зимові вечорі та вдосвіта в Джериній хаті горіли тріски на припічку в челюстях. Коло печі Джери та Нимидора сиділи і прями панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і мняв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора прями і співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумався. Він думав про те, на що його Нимидора прями не собі й йому на сорочки, а комусь інчому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалася спека. Жито, пшениця й овес, усе разом поспіло й посохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану стояли полукіпки рядами; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, не вважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одробляти — то за чередника, то за титаря, то за якийсь,

вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав саме на жнива, коли було багато роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула вже загадував на панщину, на панський лан.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, — од панського лану на коні вже летів до їх осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув! — знов крикнув осавула і знов полаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо в-осени; он подивись, наше жито вже сиплеться; через день — через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклакли жмені жита та серпи. Всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня і поскакав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — крикнув старий Джеря: — щож оце ми нароби́ли. Будеж тепер нам!

Деко́трі чолові́ки довязували снопи, деко́трі рушили до панського лану. Коли це на полі появилсь, ніби птиця, панський баский кінь; на кони сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осавула ледві встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прибіг, крикнув, як несамовитий на людей, кинувся до Миколи і почав його періщити канчуком. Всі люди позабирали клунки з хлібом і потяглися на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на еко-

номію. На економії їх усіх вибили різками: вибили Микола, вибили навіть старого Джерю перед його очами.

Микола вийшов за панський двір і грізно показав кулак, обернувшись до панського двору; старий Джеря йшов, низько опустивши голову: обидва вони мовчки пішли до дому. Дома вони розказали про все Джерисі й Нимидорі: мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився новий місяць ізза гори і освітив ясным світлом Вербівку. Всі верби було видко, як у день. На дворі стало ясно, хоч голки визбіруй. Сімя повечеряла і сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жита жати! — промовив Микола, — а ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як у день. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, та він мусів гнути спину. Нимидора кинулась на жито із серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита і вернулись у село.

З того часу пан мав на прикметі Миколу і звав його бунтовником. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився: бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було, як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем упече. Він почав страшно ненавидіти свого пана.

Панський хліб був уже вижатий: усе поле було вкрите копами, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився й навіть уже сипався.

Зібрав Джеря свій хліб; половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов жид за грішми;

Джеря мусів везти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Ве́сною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качачих яєць, а в-осени кожна господиня повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна; але качка за літо здохлаб, а не прохарчувалась би тим гарцем. Люди мусіли годувати качок своїм зерном.

Настала осінь. Нимидора начіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

В-осени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба до батюшки по молитву.

— Яке ймя дав батюшка? — спитала Нимидора в баби: — може й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породіля вже встала з постелі і поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Через двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вглядів на дворі Нимидору. Він скочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочка, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула і вдарив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула і залилась слізьми.

— В мене родилась дитина; щез сьогодні тільки третій день! — ледві промовила вона через сльози.

Осаула схаменувся і крикнув:

— Глядиж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породілям пани давали тільки три дні вільного часу, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легкої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут прийшов час платити подушне. Батько із сином думав, думав, деб узяти грошей, і надумав продати кабана, що годували ік Різду. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі м'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току тай звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила, хто зна, де й ділась. Тонка шия стала ще тонча, сухе лице стало ще сухіше; очі западали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в нього стало ніби припадати землю.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко! хібаж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне, — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч молоко; слабому Бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священник.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні, завтра вмру. Та де того молока дістати? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, тай хліба до нового не стане.

— Про мене, як знаєш, а я тобі розрішаю їсти скоромне, бо ти, діду, захляв.

Петро тільки рукою махнув.

У чистий четвер Джеря вмер та все наказував синові не зачіпати осавули, не зачіпати пана, та робити мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха наробиш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря тай умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь,

у чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукна, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі найдки та наптки, на дорогі панські примхи.

У великодну п'ятницю поховали старого Джерю. Сімя їла паску із слізьми. Микола ще більше задумався, бо за покійного батька треба було платити подушне, як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зазеленіли верби в березі, зазеленіли трави на левадах. Джерин садок завітчався білим квітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду із Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти яснозеленого листя верб її брови чорніли, як чорнобривці. Повне лице стало більше, лоб став ширший. Вона була весела й щаслива й усе співала. Микола стояв над відрами, опустивши голову. В лузі кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, наче дівка? — ледві промовив Микола, — ти співаєш веселої пісні, та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись у наймах крадькома вишивала сорочку та проклинала зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені хочеться, щоб вона накувала мені багато літ. Як гляну я кругом себе на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співати.

— Співай, жінко, жалібної, то мені може буде легше, промовив Микола: — чогось мені так важко на серці, що я й не знаю, де й дітись.

— А чогож оце тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба що-року платити.

— Дасть Бог, уродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан зачасу його зібрати?

Нимидора перестала веселої пісні співати, забрала відра і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою поралась у хаті, готувала вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журишся? Дасть Бог хліб, то ми й оплатимось. Тиб, сину, пішов до Київа, поки не настала робота в полі, та помолився Богу. Можеб нам Господь послав талан та добрий урожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився наниз, неначе пявка, густі брови були насупляні. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він уже думав, на що то Бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство, й степи й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину: чи підеш до Київа? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до нього мати, вештаючись коло хати.

— Не піду... Нічого не вимолю...

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! що це ти верзеш? Схаменися лишень та подумай, що ти сказав? Тим то нам Господь долі не дає, що ми таке говоримо та Богу не молимося, промовила Джериха тай перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, дістав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здавався йому тем

нішим од темної ночі. Він не знайшов у його відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

З того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чеплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні вже, мамо, не допоможуть мені знахурки! — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не вродив. Пан почав знов вилічувати згінні дні та шарварки в жнива. Микола вговорював людей не йти на ті згінні дні та швидче хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалювався оддати Миколу в москалі. Та вістка дійшла до Джерихи.

— Сину! не зачіпай ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу: — ти знаєш, що ми панщинні люди: пан зробить з нами, що хоче.

— Як же його не зачіпати, коли він знущається над нами. Яб рад мовчати, та коли ми попухнемо з голоду, а він такий товстий, що в свою шкуру не втовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі! — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима, та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, оперся на тин і довго стояв, поки не проходили його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули й згінні дні, а все таки не вижали панської пшениці. Пшениця в пана вро-

дила, як ліс. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Сусідний пан, багатий польський грап, оповістив більший сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном із словом, що люди підуть жати до грапа. За ним обізвався і Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіка.

Бжозовський спанхнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі налились кровю. Він ненавидів Миколу, бо вгадував у його гордих, смілих карих очах велику ненависність до себе. Ту злість бачив він навіть у його довгих чорних вусах, у міцно стиснених губах, у твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвіркати в очі? То ти смієш мені бунтувати народ! Та я дам знати становому і накличу повне село москалів. Я вас побю московськими руками й оддам усіх хазяїнів у москалі! Я вас у Сибір запровторю! — крикнув Бжозовський та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна зперед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб люди й справді не пішли на грапський лан.

Прийшов осавула і запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони в заперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками до дому та дорогою нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і поставили втікти із села на далекі сахарні, поки мине некруччина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали на-похваті, де вертілася осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавули-

ного хлопця, та тільки поклала честь на собі, не хотіла чеплятись. Саме тоді Кавун забив кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла за осавулихою, витрусила своє сало і наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селу з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і надів осаулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки тай повели по селі. Микола йшов попереду і грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігали слідком; люди вибігали з дворів, дивитись на ту комедію.

Осавула, довідавшись про це діло, з пересердя пішов до пана і розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і кожного вечора насипають повні кишені жита, вертаючись до дому. Він наговорив на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: розказує панові, як люди крадуть панське жито. Микола з товаришами засів на леваді між вербами; тоді як осавула вертався од пана, вони вискочили зза кущів, простягли осавулу і дали йому півсотні добрих квів.

— Оце тобі за пана, а це за пані, а це за панщину! — проказував Микола: — Аджеж пан не жалує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро то й наше добро, бо то наша праця, а земля Божа, — правив Микола, луплячи осавулу києм.

— Оце тобі за те, щоб ти памятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє

брали! — приказували чоловіки та все гнались за осавулою та лупили його киями по спині.

Осавула так боявся того гріха, що признався в йому навіть на сповіді батюшці: але все таки пішов до пана і розказав, хто його попобив киями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх товаришів у москалі, та ще як можна швидче.

Пішла чутка про некруччину. В Скрипчинцях уже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний, осінній вечір. Все небо було закрите хмарами. На дворі було поночі як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумався. Мати полізла на піч і швидко заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидоринуму лиці. Мичка на гребні світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола і не зводив з Нимидори очей. Його темні грізні очі блищали в темряві. Чистий профіль і одна половина лица виразно виступала проти світла, а друга половина лица чорніла, як осіння хмара. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів одягнутий у свиту й узутий.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе молоду цього вечора покинути думаю. Я думаю цієї ночі втікати із села з Кавуном та ще із чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем проколов серце. Вона охолола, зблідла і сиділа, як нежива.

— Не бійся, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі: як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі на віки; а тим часом ми втічем на сахарні, перебудемо цей важкий час тай знов повертаємось. Може воно перетреться, перемнеться, тай так минеться.

— Ой не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — крикнула Нимидора на всю хату не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора піднялася з лави і знов упала на лаву, як мертва.

— Я не на віки тебе покидаю. Я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати... Доле моя, щастя моє! — простогнав Микола, обнявши Нимидору і сам залився слізьми, як мала дитина: — піду із села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робити не буду, і в москалі не піду. Піду втоплюся, об камінь розібюся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а все таки втічу. Все одно мені пропадати! — сказав Микола.

— Щож я буду в світі Божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора і почала гірко плакати. Вона тужила голосно, як тужать по мертвому, і побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізвядила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч, тай бувай здорова!

Як не вмру, повернуся, і повернуся не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

— Пропаша я на віки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождати до дому?

— Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав Микола словами пісні: — А ти не ламай рук, не суши очей, та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся.

Нимидора кинулась до колиски і впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зо-стаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро! годі плакати! Мене ждуть люди. Давай сорочки, давай харч та виряжай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Неможна: мене ждуть люди. Завтра мене забють у кайдани, тоді я пропащий на віки.

— Бодай усі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче булаб маленькою пропала, луччеб поне-вірялась до віку в наймах, ніж маю терпіти таке лихо! — промовила Нимидора і почала шукати сорочок у скрині і складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, вкинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину, і блідий як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де похажали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Споминай мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, до віку не забуду.

Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, наче поле чорною рілею. Нимидора ви-провадила Миколу за ворота і ледві дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились утікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, упала головою на руки і довго, довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як криничана вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попілі, мигочучи своїм вогнем. Вже в хаті стало темно, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї і пішов десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як у день. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи, — все ніби облилося кровю. Червоний світ миготів по стінах хвилями, дріжав, переливався із стін на стелю, на жертку з одежою. Нимидора скочила з місця і глянула на вікна. Всі три вікна були ніби завішані знадвору кровавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла; одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною, рванула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла на двір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

На дворі було видно, як у день: було видно все дерево в садку, всі верби, кожна гіляку, кожний жовтий листок, що теліпався на гіллі: увесь двір, сад, хата, все було залите червоним світом, наче кровю.

Нимидорі здавалося, що горить її хата, що вона вся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здавалося, що горить усе небо, що запалилася уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Цеж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум, наче під землею. Всі люди на кутку спали. Нігде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Деж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будити.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світа за слізьми не бачила; я про вас і забула.

Стара мати заголосила на весь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату за колискою.

— Щож ми тепер, на світі Божому, будемо робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував із села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеко од села і добрались до ліса. Коли це зразу перед їх очима освітився ліс тихим червонуватим світом. У селі бевкнув дзвін на гвалт, і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік, по другий бік села, було видко весь, як у день. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогнева квітка, з низу узенька, вгорі широка, з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. На дворі було тихо і темно. Кучерявий дим ішов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед ряду стіжків знов спалахнула вогнева квітка, лизнула тричі вогневим язиком у гору і загорілася рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки, що стояли рядом до самого поля. Дванадцять скірт хліба палало разом, наче

дванадцять ставників горіло, а від них піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався до купи в один страшний стовп, та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на верби, на широку долину. Кругом неба нанизу стояла чорна, як земля, смуга, неначе вогньове небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі, кругом току було видко, як у день. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений у густу запечену кров; жовте мусянжове листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбурі тополь чорніли проти вогню, ніби виковані із заліза. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, із церквою, із садами й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кровю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогнева змія, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивалися чорні стовбурі осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорчасту кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бовкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула полетів конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили по селі собаки, завештали люди й усі побігли до току. Чоловіки із сокирами, молодиці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обступили лавою вогневий тік, пороздзявлявши роти і стоячи на одному місці. Одна баба чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, наче донський козак зо списом. Пан кричав, осавула кричав, їконом кричав, літаючи на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кільки десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Дві бочки з водою стояли коло стіжка;

люди нашось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полумя йшло далі в середину току, до клуні. Другий ряд старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядами коло полумя. Зайнялися й ті старі скирти і неначе із землі виріс другий ряд вогневих, кучерявих квіток. Огонь лився далі, як хвиля на морі; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Уже зайнялася довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилася зпід її високої покрівлі, прорвалася і полетіла вгору вище од самих хмар. За димом палахнуло полумя й обхопило клуню разом з усіх боків. Почали підніматися іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипалися, трусили іскрами на поле. З полумя схопився вихор, неначе клуня роззявила рота й сапнула на все горло. Вихор закрутив вогнем. З огню почало нести цілі снопи й кидало їх у гору, як кидають вилами снопи на стіжок.

Сполохані воробці та голуби вилітали із соломи та із стіжків, піднімались у гору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займалися вгорі на вогні, тріпали вогневими крильцями і падали в огонь, неначе зверху крапав іскрянний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Кругом окопів тополі посхли і запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менчий і біліший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи вогневого гною. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні, червоні залізні кілки. Небо миготіло слабіше і тихіше. Червоне кружало серед неба зменшилося, а оксамитовий чорний пояс унизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіків стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами, та все говорили, що хтось навмисне запалив тік...

— Оттак і треба нашому панові! — гомоніли чо-

ловіки: — Добрий заробіток для пана на хлібі цього року!

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у нього буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав сам у себе Кавун: — А дивіться, чи не літає чия душа в полум'ї. Як тільки літає, то ми впізнаємо, чия то душа і знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна булаб душа: полізлаб в огонь. Хіба для неї не лучче сидіти дома та не рипатись, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вглядів купу верб коло своєї хати, що блищала проти вогню, і все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими він покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! кидаймо та ходімо просто лісом, поки пан нам присвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіків увійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно і виразно блищали, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе разом пірнули під землю.

Тим часом у Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блищав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, неначе через сон. В неї голова горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалося, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і покійний Джеря молотять вогневі снопи; із снопів сипляться не зерна, а іскри, і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалося, що вони самі неначе поробляні з розпеченого червоного

заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все бють червоними залізними ціпами по вогневих снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться! Вони із червоного гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жар горить у ямках! Нашо вони молотять той огонь! Чи вжеж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів.

— Що ти говориш, дочко? Схаменися! Перехрестись, та помолись Богу! — говорила Джериha і хотіла розбудити Нимидору. Нимидора не могла опам'ятатись і горіла, як огонь. Джериha достала йорданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо? — сказала тихо Нимидора, підвівшись із постелі: — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий!

Нимидора схопилася з лави і кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо! гляньте, як видно на дворі. Я бачу весь двір і сад. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та який гарний та ясний, як сонце, а на ньому золота одежа, та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериha за руку і потягла її до вікна.

Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? що з тобою? — говорила Джериha та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалося, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя!... Боже мій!... Микола стає вогнем, піднімається і летить угору! Боже мій! він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаша я на віки! — крикнула Нимидора страшним голосом і впала знов на лаву, як камінь.

Джериha перелякалась і не знала що робити. До самого світа вона хрестилась та молилась, доки Нимидора не заснула важким, важким сном.

III.

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим шляхом, а через малі села понад Россю, не великими дорогами, щоб не стрінутись із вербівськими людьми, або й із своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів обставляних скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів, Замок, і знов зливається із своїм рукавом, Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи на боки, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом, і по рівному полі вється річка на зелених луках та левадах. На тій рівнині, недалечко од острова, над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір із чистого каміню, на котрому стерчить ніби здорова камяна шерсть, то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями, то камяними дошками, і на самому кінці того звіря стремить високий, як стовп, камінь на вісім саженів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був похожий на давнього ідола. Той стовп стремить, неначе ріг камяного величезного звіря.

На острові під камяною стіною притулився здоровий питель на два поверхи і не достав покрівлю до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів перекинули місток з поручатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і бється об каміння біла водяна хвиля. Про-

сто по Росі в гору видно круті скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спасом, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам'яні ворота...

В тому місці, нижче од замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили ряди німецьких мурованих домів, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі хати тонули в вербах. Між хатами вештались Німці, Французи; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло них вештались німченята в узесеньких штанях. Там жили всі німецькі майстри і директор фабрики.

Микола й його товариші прийшли в писарню, де сиділи директор з канцеляристами. В здорових просторних хатах скрізь по закутках були поробляні з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий плечистий Німець, з довгим носом та синіми очима. Він не спитав вербівців про паспортти, не спитав, звідкіль вони родом, і тільки позаписував їх імення й прозвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці в місяць на панських харчах і звелів іти до фабрики.

У фабриці другий Німець, машинист поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з м'ясою, стукотіли, гуркотіли колеса, дріжали здорові ремінні паси, перекинуті знизу через стелю на верхній поверх. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні здорові лапаті машини; не знали як повернутись, як ступати. Їм здавалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що зза машин от-от вискочать дідьки і потягнуть їх під ті машини із страшними зубцями. Німець уже показував їм, як ходити коло машини, і вони насилу оговтались, насилу привикли до нової роботи.

Перед світом задзвонили на зміну. Прийшли другі робітники і стали на їх місце, а вони пішли до казарми.

Між білими, чистими, німецькими хатами, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. В кінці казарм стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так змінився на лиці, що його трудно було впізнати. Ясні карі очі наче погасли, лице постарілось, румянець пропав, лоб став жовтий як віск, шия поморщилась. Тільки великі руки з довгими пальцями та довгі вуси нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, як земля, сорочка, подерта свита, старі чоботи з дірками, звідкіль виглядали соломяні ву стілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, як у неспаних п'яниць.

Поруч із Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими немитими видами, з такими бруснатими бородами, з такими головами, що й глянути було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані й чорні, що на їх ледві червоніли безталанні королі й короліхи, замазані бурлацькими руками. На столі стояла горілка: де-котрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла і почала його лаяти за те, що він грає до служби.

Через усю казарму попід стіною стояли поли, на полах валялась солома. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замі-

тала казарму і згортувала з полів барліг. Пяні бурлаки затагли пісні. Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні неділі, ні свята! — крикнула богомільна молодиця з другого кутка: — чи не чуєте, що до церкви дзвонять.

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — крикнув Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

У казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з ярмарку коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже?! — крикнув Микола і так кинув скрипку на стіл, що вона загула не своїм голосом.

— Йй Богу, бачив! нехай мене святий хрест побє, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тут на заводах, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола; — але чорта лисого забере до себе у Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так оце й дамося в руки, — обізвався один бурлака.

— Деж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів коло вікна і люльку кури́в. Я зараз пізнав його руду голову й червоне лице, тай дав драла за жидівські хати, — сказав Кавун.

— У котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— У самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, устав, покликав Кавуна і вербівських бурлак на двір і тихо промовив:

— Знаєте що, хлопці? Давайте, провчимо, сучого ляха, щоб не ганявся за бурлаками.

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в хату, та дамо йому стільки різок, скільки він на давав нам на окономії.

— Добре! їй Богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб памятав до нових віників, — крикнули бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втікли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували на ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу другим і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав у Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на заводи без паспортів його людей. Бжозовський хотів другого дня із сільською поліцією половити своїх крепаків і вернути до дому.

На дворі смеркалося. Микола з товаришами спав у лозах, готуючись у далеку дорогу. Пізньою добою він побудив товаришів; усі вони рушили з ліз і потягли на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. На дворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло одної жидівської хати, поки не погасло світло, крадькома через тини та городи прийшли до корчми. В корчмі все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів у день з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом корчми, підійшли під вікно і почали прислухуватись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю хату.

— Починаймо! — зашепотів Микола — і почав одколупувати ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі жидівські завіски подалися під дужими руками, як тонке павутиння. Микола вийняв вікно, поставив його коло стіни і поліз у хату. За ним полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на скотину, так кинувся Микола

на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопився, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлаків. Микола одною рукою держав пана за ноги, а другою почав його бити в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як вуж, тай шмигнув просто в двері. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти на двір: в нього була думка, що коло дверей стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на його щастя не було стелі. Він вискочив по дверях на горище і кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице соломою. Від переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлю.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних хатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір.

— Доставай сірників! світи світло! — шепнув він бурлакам. — Будемо бити при світлі ...що Бог дасть!

Кавун достав з кишені сірники, тернув сірниками об стіну. Вогонь жажнув — і бурлаки тільки вгледіли порожнє ліжко, а в передній хаті вербівського осавулу на землі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупити кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів відчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, продер кулики, видерся на покрівлю і стрібнув із стріхи до долу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно

обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза і біг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину скочить Джеря і почне місити його в груди кулаками.

— Тікаймо, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! утік пан з наших рук!

Один бурлака вхопив із стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і свиснув ним об поміст. Годинник дзенькнув і розлетівся на малесенькі дрібязки. Микола вискочив через вікно на двір; за ним зачали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна на двір, і з переляку дав драла через грядки, нахиляючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукуруза тріщала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бурян і приліг у ньому на саму землю.

Бурлаки зчезли. На дворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у буряні та прислухувався. Він стратив памороки і тільки тоді опам'ятувався, як почув, що в його все тіло дрижить од холоду, а зуби цокають об зуби.

На селі десь далеко заспівав півень... Той півень неначе розігнав чортів для Бжозовського. Він набрався сміливости, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки дуже далеко. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, неначе сніг. Він прийшов до корчми, побудив жидів і звелів погоничові зараз запрягти коні. Осавула ледві ворухився від стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив у дорогу із Стеблева. А тим

часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Йдучи дорогою, серед темної ночі, вони все бідкались, що їм не вдалось добре відвдячитися своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло чуття волі: туди, далеко на степи, їх тягла якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, не вважаючи на близьку пашчеку страшного степового звіря — Татар. Тай степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій хатній звір.

У той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четверо добрих коней несли легенький фаєтон, як на руках. Осавула ледві поспішав за ним маленькою бідною. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він чув на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що в тому місці пекло його вогнем, палало полум'я. Він пригадував, як утікав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у буряні, і весь його шляхецький гонор піднявся із самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувався, що й погонич знає про те діло, знає й осавула, знає й Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі пани сусіди. Від помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилився на бік. Погонич од злоти передавав ті стусани коням, бив їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаєтонові, били по йому задніми ногами і трохи не поносили.

Вже світнуло на дворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли і не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, нігде не спочивали і не ставали. Їм уже здавалось, що Бжозовський буде гнатись за ними. Опівдні вони звернули в лісок, ззіли по шматку хліба, напились води і помандрували далі. Ввечері показалось на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояла здо-

рова сахарня з високим чорним стовпом, коло неї стояв рафинад, а коло самого ставка стояла костопальня з менчим стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полі було чути всякий противний сморід од перепаланих кісток, од гнилої маляси.

Сонце сіло за горою. Черета пішла в містечко. Потомляні бурлаки вийшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, — промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко від Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене зоставайтесь тут. Але треба нам десь переночувати.

— Просімся на ніч до людей; може нас де-небудь пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, ззіли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Попробуємо до багатих — сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли в двір. На великому дворі мекали вівці, стояли потомляні воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добри-вечір вам! з понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки; — будьте ласкаві, пустіть переночувати!

— А хтож ви такі; з відкіля Бог несе? — обізвався хазяїн.

— Ми йдемо з далека на заробітки і хочемо стати на роботу в сахарні, — сказали бурлаки.

Хазяїн кинув на них оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснатими бородами, в старих драних свитках, у старих діравих брилях, з дикими червоними очима.

— То виб то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та егеж! Не з добра стали бурлаками...

— Коло нашої хати великий шлях, а великий шлях несе всякого народа — і доброго й недоброго. Шукайте собі, люди добрі, пристановища де-інде, — промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Тай ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля пігнала нас із господи.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх нігде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувати в клуні.

— Яб вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... яб рада й пустити, та... — говорила молодиця, запинуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли із села од пана, як бідували, як набрались лиха і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки покотом спали на солomé, як побиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думати та гадати та з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жертці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала, та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала і почала оглядати хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла на двір. Бурлаки покотом спали на солomé, як побиті. Молодиця затопила в печі і почала варити обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодиці і пішли до сахарень.

Сахарні стояли за великим ставком, окопані глибоким ровом і обгороджені стіною. Дорога йшла до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка, помальована білими й чорними полосами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім городська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки із здоровими вікнами; коло їх росли садочки. То були квартири для Німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинада. Там була навіть школа, тільки не для просвітки народа, а для того, щоб вивчити хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр, — панська примха; а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдана стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на пять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий стосами дров; звідтіль тяглася залізна дорога до заводів. Серед того двору між стосами дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому двору, по тому густому городку снували позамазувані робітники, в чорних сорочках, із чорними видами; скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли, гуркотіли, аж стіни гули. З високих виводів летіли стовпи чорного смердячого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні і почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був жид, Абрам Мойсеевич Бродовський. Всі заводи були одного дуже багатого великоруського пана, котрий жив за границею і рідко приїздив на заводи. Жидівське господарство вже далось в знаки. Ого-

рожа місяцями лежала на землі, по двору стояли гнілі калюжі, хати були облупляні, вікна повибивані, а ціле стадо кіз гуляло по садочках і жувало дерево.

В той час, як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий здоровий жид, з рудою бородою, із сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий, золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих кущих пальцях блищали важкі золоті перстні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстух на шиї були нечисті, засмальцовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий струк, вишневий, оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний жидівський вид. Не вважаючи на його багате вбрання, на золото, од нього тхнуло жидом. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежою, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на нього, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стати на роботу в сахарні, — обізвася Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський, із жидівським акцентом.

— А хіба ти приймаєш на роботу? — промовив Микола якомсь з осміхом і гордо.

Бродовський образився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставати на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке із цими мужиками! Я тут хазяїн! Хіба ти не знаєш, чи що?

— А вжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якомсь сердито, як звичайно селяне говорять до жидів.

— Чого ти кричиш на мене? Ну, я з тобою свиней

не пас! Ну, коли хочеш у мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батькаматір і на силу вдержав язика, одначе він усе поминав те капосне „ви“. Він усе таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, узявши в посесію сахарні, насилу привчив людей говорити на його „ви“, а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулились під жидівськими руками, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була похожа на пані.

Бурлаки згодились із Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не кумедія, вражого сина, із жидом! — крикнув Микола: — Служили ляхам, а це вже довелось служити жидам. Попробуємо ще жидівського хліба.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми довгі без кінця, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах заздвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди із заводів. Одні пішли в містечко, другі пішли на обід у казарми.

Бурлаки посідали обідати. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе ботвиня та квас, подекуди тільки пливали таргани замість мяса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й наш пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, попробуєш ще й кращої каші,
— обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задумались. Кожний згадував свою хату, свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журився.

— Чи доведеться нам коли вернутись до дому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то може й повертаємось,
— промовив Микола.

— А коли його вхопить, коли він здоровий, як віл? — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгобразе лице з тонким рівним носом, з довгими вусами.

— Тай смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов на двір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина ліса вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, наче хто навмисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, клени стояли неначе густо наставляні стовпи, із зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхівя вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги, а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеку були схожі на купи павутиння. Він одбивався в воді ще тончим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа і смердяча. Дохла риба плавала коло берегів: у ставок випустили малясу і зробили з його смердяче болото; вода в ставку була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легча од роботи на полі, але за те нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охватніше робити, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розливої смердячої маляси.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам розчитувався з робітниками, не вважаючи на те, що був дуже багатий.

Микола втрів на подвірі Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по панськи, але її лице, її нечиста одежа, чорний поділ спідниці і розкудлане волосся на голові, — все це показувало, що вона не пані.

— А де твій чоловік? — спитав грубо Микола в посесорші.

— Що ти, свине! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць.

— А вжеж так! Хіба я дурно робив місяць? — сказав Микола.

Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам прийшлось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не збагатіємо в цього пана! — крикнули бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в поміщика таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за горілку заробляні в його гроші.

Була неділя. Бурлаки прямо від посесора потяглися до шинку і з горя пропили мало не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали, бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидову, і свою хату, і свого

страшного пана; запив усе своє горе і жив у якомусь інчому світі, веселому, гулячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте музики, буду танцювати! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку угору.

Музики заграли, і Микола пішов садити гопака. Той гопак був страшний; здавалось ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі горіли, як вугля; волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і якимось посапаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем: то був бурлака, готовий на все.

— Грайте дрібніше, бо морду побю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона на силу вирвалась із його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених потом грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Жид так харчував бурлак, що у великий піст у його казармах почався помор. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Піп з містечка не хотів сповідати і навіть ховати бурлак. Він розсердився на жида за те, що жид, узявши заводи в посесію, перестав давати йому що року пуд сахару і сто карбованців плати за треби на заводах.

Жид, маючи себе, за пана, задер у гору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховати мертвих. Піп, не довго думавши, дав знати благочинному, що Бродовський грає в себе на заводах попівську роллю. Піднялося діло. Жид побачив, що потрапить на Сибір, і ледві загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бо-

роду і мусів знов платити попові давню плату за фабрицьку параквію.

А тим часом страшна пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіти й умірати. Між бурлаками почалася тривога: одні говорили, що ляхи насипали в криниці отрути, другі говорили, що жид годує людей собачим мясом. Пішла по заводах чутка, що хтось бачив своїми очима, як жиди нишком уночі різали й лупили собак. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола верховодив над усіма, кричав на весь двір, що жиди наслали морове повітря на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора і побила йому вікна. Посесор тим часом із жінкою й дітьми утік у містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з дохтором, та з попом. Дохтор заглядав у криниці, пробував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак, але сам боявся покоштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але не вважаючи на те, бурлаки зачали тікати із заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, поки трохи протряхне на дворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все таки ходив на роботу. Він боявся лазарета, як пекла, бо з того лазарета рідко хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Жаден вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем, з тонким рівним носом, з руським густим волоссям на голові.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно і жовте, як віск, Кавунове лице ледві було видно проти вікна.

Щоки його позападали, румянець погас, ніс загострився; темні очі стали якісь потомляні і стояли неповорушно проти білої стіни, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його і думав думу, схиливши на груди голову. Другі вербівці стояли коло полу. Слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од pana Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла зпід облупляної глини. Минула година і Кавун все дивився дикими очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: то милі, то страшні картини просовувались перед ним по тій стіні. Перед ним разом зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею, забіліли стіни його хати і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима всі верби ніби спалахнули страшним огнем; день змінився на ніч... Вербі стали стіжками на панському току, чорне небо замигало страшним полум'ям; весь тік, уся Вербівка вже ніби горіла перед ним. Горіла перед ним його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять у тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в Бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем уколело Миколу в саме серце і гаряча сльоза скотилась із його очей.

І здалось Кавуніві, що горить його двір, горить його клуня, горить земля під його ногами, горить і кипить вода в ставку: йому гаряче, важко, його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а між полум'ям витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, як розпечене червоне залізо. Перед ним наче із землі

висувається високий, як стовп, камінь, увесь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові, з нього ллється потоками кров по гарячому камені.

— Ага! а що! попався й ти в пекло! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутилися фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, закипіли казани з малясою, а між тими колесами й машинами закрутилися чорні дідьки з рогами, з хвостами, із цапиними бородами, з огневими висолопляними язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутився осавула, жид — шинкар, закрутився Бродовський з пейсами! Та вся ватага танцювала, крутилась, бігала, кричала, стукотіла. Чорти перекидались машинами. Мащини махали головами, хвостами, з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тімя залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? за віщо катуєте? — знов крикнув Кавун на всю казарму і ніби прокинувся; через його очі знов глянув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи пізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликати попа, щоб тебе висповідав? — обіззався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Уже смерть моя за плечима, — сказав Кавун: — мабуть я вже не встану. Братитовариші! коли хто вернеться до дому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли придатні до панської роботи... — гірко промовив Микола.

— Не думав я, будши господарем, що мені дове-

деться помирати на чужій стороні в цьому жидівському лазареті, — сказав Кавун. — Ой Боже мій милосердний! за що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай усе моє горе, всі мої сльози, впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в нього сліз уже не було. Його сльози висохли, бо вже його життя висохла до остатньої краплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону, нехай жид не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан випив мою кров... Простіть братитовариші! Може я умру; може я в чому перед ким винен... Може я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині. Як вернетесь у Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно й страшно було в лазареті. На дворі смеркалось. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом нього, як камені. Кожний думав про себе, про свою долю.

— Шож далі буде з нами? — думав кожний бурлака. — Шож буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже колись Нимидора почує про мою смерть на чужині?

Микола почув, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутись у свою хату, до своєї Нимидори; йому хотілось хоч побачитись, поговорити хоч на одну хвилю, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що в Вербівці все було так, як і попереду, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на ньому зігнати свою злість.

Після Кавунової смерти в жида zostались його гроші за цілий місяць. На рошоті вербівці почали допоминатись за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші

йому до рук; він думав передати їх у церкву на помин душі покійника.

— А вжеж! так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський; — знаю я, в яку церкву ти односиш гроші. Ти їх пропеш у шинку.

— Не проплю, а віддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам віддам на церкву, — сказав жид.

— Чи Бог же прийме із жидівських рук ті гроші за душу покійника?

— Що ти мені допікаєш тим жидом! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може віддаси в москалі? — вже грубо промовив Микола, ще й тикнув.

Бродовський звертенився і почервонів.

— Не тикай на мене, свине, бо й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш у моїй сахарні.

— Від свині чую! вибачайте люди добрі, в цім слові, а сахарня не одна на світі: цього добра є багато по світу.

При цих словах в Миколи очі налились кровю. Він ледві вдержався, щоб не тріснути Бродовського по щоці, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! то ти мене смієш лаяти? ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаяти? хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте собачим мясом та пацюками! Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужицьких і не важите, а приймаєте, як собі хочете, а після платите, скільки схочете. Знаємо вас! гм...

І Микола глухо засичав і загарчав, ледві здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський зносив бурлацьку грубість і навіть лайку; він боявся порозгоняти бурлак із заводів. За робітниками було дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з ве-

ликою неохотою і тільки гірка неволя гнала бідних на роботу до Бродовського.

Бурлаки вийшли од Бродовського на подвірря. На дворі бігали Бродовського діти, повбірані в багату одержу, але ззаду у всіх через розпірку тиліпались білі сороченята, зовсім по жидівськи. Микола налаяв їх у батька в матір і знов страшно загарчав через зуби, аж його зуби заскреготіли.

На дворі почалося тепло. Бурлаки почали змовлятись, щоб утікати од Бродовського і почали радитись, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки в степи, або на Басарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола: — Ходімо, бра, ще в степи. Аджеж і наші вербівці не раз ходили на заробітки в степи і в Одесу. Де-котрі поприносили до дому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робити літом на полі, на вольному повітрі, всі любили хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак і як тільки на дворі почало зеленіти, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі і потяглися на широкі Херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсеєвич! Зоставайся із своїм крамом, пане жиде! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця із заводів.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні і їм стало веселіше на душі. Після смердячої казарми, після смороду од гнилої маляси, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях, світ Божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом, та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але більше їм

приходилось ночувати на дворі під корчмами, або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись усе рідче, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було збагнути оком. Вони йшли день, ішли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травною купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились у небі і щebetали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од усякого страху перед паном, жидом, перед панщиною та некруччиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола: — от би де сховатись у якому-небудь яру од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не знайде Бжозовський і не присилує робити панщину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру виляся невеличка річечка і ховалась далеко, далеко, між пологими горбами. Понад річкою зеленіли густі очерета, скільки можна було скинути оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті, як дзеркало, а кругом них стояв рівною стіною густий оситняг. На дворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалило вогнем розкидані легенькі хмарки, наче стадо лебедів. І степ, і очерет облились рожевим світлом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі і почали вечеряти. Вони були потомляні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркатись. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осики і розпалив багаття. Бурлаки полягали кругом багаття на свитках і дрімали. На далекому плесі крикнула качка, зашелестіла

в оситнягу, збила крилами воду і перенеслась над вогнем, неначе грудка чорної ріллі... Крик замер, і весь степ знов ніби замер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття. Щось ішло й прямувало до їх. Хода була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим вогнем. Заблищала червонуватим світлом чиясь голова, а далі забіліло лице із чорними вусами. Просто до їх ішов якийсь чоловік у чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добри-вечер вам, люди добрі! — промовив чоловік: — Чи не приймете мене до себе на ніч?

— Доброго здоровля! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хоч. Ми й самі думаємо ночувати просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню і поклав торбину коло себе. Вогонь блиснув на його лице, і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дивився разом кожному в очі. Короткий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя, — все в ньому показувало чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким носом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скоса на бродягу.

— Звідкіля вас Бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куди вас Бог несе? — знову спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обізвався один бурлака, — ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може й повтікали; хто його зна... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки із зубів.

— Тай я втік од свого пана і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворний рух, — все те робило його непохожим на віковичнього хлібороба.

— Кудиж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Басарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказати правду, чоловіче, ми й самі ще не знаємо, де пристанемо.

— Я бував по всіх усядах у цих краях, був і в Криму, був у забродзьких ватагах, на Дніпрі й на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю на Басарабію.

— Чом же на Басарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут у степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чеплятися до бурлак за пашпорти, а на Басарабії не гурт питають про пашпорти. Коли хочете, то ходімо на Басарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не ймали йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи мокро, а там далі над річкою сухше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечеряти! — промовив чоловік, виймаючи з торби краєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряйте на здоровля! — промовили бурлаки.

Полягали бурлаки кругом багаття, поклавши клунки під голови, і почали дрімати. Декотрі одначе попривя-

зували клунки до рук мотузками і довго не спали, доки незнакомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захрап на весь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло річки, помолились Богу і збудили незнакогого чоловіка. Він схопився ніби опечений, протер очі, позіхнув і пішов умиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухати моєї ради, то рушаймо на Басарабію. На степах вештається багато панів; ще як раз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухати нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хібаж нам ще не оприкрились ті пани?

— Як на Басарабію, то й на Басарабію, аби тільки зайти, як можна далі, — обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком, Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з білого піскуватого каменя і стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горівку й закуску і за все брали страшні гроші. Жидам служила стара баба, бурлачка з Подолля. Кругом корчми слалося на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горівки, ззіли по шматочку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стати на роботу, на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Басарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана ціле літо робили бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулася Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, на рову лежали купи гною, або

стояли стіни, — так само з очерету. Нігде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили просто на току проти неба або гарманували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодкою, причипляною до коней. На цілому селі не видко було ні одного дерева, ні верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі, зелені акації та абрикоси. За селом на горбку стояли три низенькі вітряки із шістьма крилами.

— Тай погані тут села! Не доведи, Господи, жити в такому селі! — говорили бурлаки.

— Ця Колонтаївка не похожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів домовитись із ними на ціле літо, до Покрови; але бурлаки згодились тільки на недовгий час, щоб заробити грошей на дорогу. Їм так допекли пани, що вони готові були втіти від них на край світа.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, як степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і вшир; він уже брався до Дністрового лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сел поминули бурлаки. Вони бачили села і степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові, багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та винограду.

IV.

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу; то був високий басарабський берег по той бік дністрового лиману. Та синя смуга все наближалась до них, ніби висовувалась ізпід землі. Вже було видно гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини і яри. Вже на горах забілів Акерман із церквами та садами. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними разом заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, а на дворі вже було гаряче, як серед літа. З лимана повіяло тихим холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садами та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з високими, довгими, темними, зубчастими стінами. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стреміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивалися такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані, церкви, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь високий зелений берег із садками, церквами одбивався у воді, як у дзеркалі, а над горами синіло, як густа синька, пишне, південне гаряче небо. Дністер вливався в закруглений лиман, неначе вилазив із зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі

тяглися по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою половою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімалися гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливався вшир на вісім верстов, як розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного порожнього степу.

— Потривайтеж, хлопці, — сказав швидкий Корчака: — хоч за лиманом край трохи вільніший, але й туди в день не можна їхати — і там є станові: треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатись до якого-небудь села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і полягали спати. Ввечері, як почало смеркатись, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу; де стояли човни.

На Басарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за землі, але пани не мали права продавати й купувати людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських утікачів, бо в їх було землі багато, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини Українці з Поділля, з Канівщини, з Херсонщини і навіть зза Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині і навіть між молдаванами скрізь по Басарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цеб то поліція, і староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувався в міщане, бо в Акерманщині панщинних селян не було.

Корчака переговорив з перевозчиком, сторгувався за перевоз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і переговорив з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни і переплили через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostались коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, перего-

ворив з приставом, вернувся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдьянського посаду. Перевозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Деякі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки зароблять.

В тому посаді і в церковних метриках і в посадських і поліцейських книгах були позаписувані якісь невміраючі люди: вони ніколи не вмірали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвиська записаних у книгах покійників. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше, як сто літ; Гнат Швидкий із жінкою Оришкою жили сто двадцять літ, а Іван Посмітюха вже прожив півтора ста літ та ще з п'ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер додився йому сином. Подававши ймення усім новонародженим, пристав забрав гроші у бурлак і видав їм пашпорти.

— Тай дорогож бере цей басарабський піп за хрестини! — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком на двір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі, — сказав перевозчик.

— Та як звать вас, мої діточки? — жартував Микола. — Колиб не позабуватись та часом не обрехатись.

Уся новохрещена бурлацька сім'я Посмітюх пригадувала й твердила свої нові ймення.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парахвіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп візьме за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? — спитав Микола: — Як

тільки й цей схоче таку дорогу плату, то хоч давай драла назад у Вербівку, робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парохвію нових людей, позаписував їх Посмітюхами і не взяв за те ні шага. Його парохвія розросталась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоровлям, панове Посмітюхи, а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, — сказав перевозчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварта горівки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де, коло чагарів, одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечках, повбиваних у землю. Довгі без кінця неводи моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених у смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганями, поробляні з легкого сухого дерева. Здалека здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу або тонесенькі ґратки, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли два чорні задимляні стовпи з перекладиною зверху. На перекладині висіли казани; під казанами горів вогонь, і густий дим клубками вився вгору. В диму чорніли стовпи, ніби шибениця. В тому кухарському куріні стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба.

Коло кухарського куріня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапки, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурузою та хвасолею, лежали харч і одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий у плечах з великою головою, із здоровими чорними вусами, із загорілим лицем і чорними блискучими очами. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, та гордий, сміливий вид і темні розумні очі показували в йому щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки легко кивнув головою, не випускаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скося глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина буде моя а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині, а коли схочете випити, то горівка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, скинувши оком на молодих, здорових бурлак.

— Чом-же й не пристати! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводити, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи з роду їх не мали.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман: — зараз будемо обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курінь, понабивали люльки, посідали на траві і почали курити.

— А що хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх буде мало, — промовив кухар.

Отаман підняв ціновку з одного шаплика, де було повно річної і морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали чистити рибу. Бурлаки ледві сували руками. Кухар і отаман мовчки осміхались, осміхались і проворні забродчики, дивлячись на неповертайлів-хліборобів.

Кухар кинув в окріп риби і підклав у вогонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, у котрому навіть держально було видовбане: стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу і сцідив росіл через видовбане держально. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був їм тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав у миску юшки і накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу шуку, осятрину й білюгу на всі заставки. З того часу як вони втекли з Вербівки, вони й раз не обідали так смачно. Вони ніби набірались нової сили.

— Тепер, хлопці, хоч і до роботи, -- промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невід і склали на човен.

У лимані ловилась риба більше дністрової, ніж морська, аче часто попадались здорові осятри й білюги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках.

Отаман із своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись до дому. Настав час ловити рибу в морі. Рибалки посклали на здоровий човен неводи, забрали шаплики, харч і одягу, сіли в човен і поплили до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв паспорт на ціле літо і присягнув, що він не зачепить того добра, що викине море на беріг, і зараз передасть на кордон.

Рибалки поплили човном далі по лиману і стали

проти одного великого посада чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов до дому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсажена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В ньому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками, і зеленіло, як гай.

Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинути оком. А там, за селом, на широкому полі ледві піднімалася зелена, як пух, кукуруза, розстелялись широкі молоді листи тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, увесь зелений, увесь покритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то просто зеленою травою. На дворі ще була весна, і висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала з піскуватого каменя, з великими вікнами, на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в німецькій кольонії, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом на межах довгими рядами росли абрикоси, та черешні. Кругом хати росли старі волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повигонялось на сажінь угору, ніби сходило на дріжчах. Уся оселя зеленіла й пахла, як квітник. Акації стояли саме в цвіту, завітчані масою білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахощів акації і розливало якусь розкіш на весь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже не молода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, завязана по полтавськи, низенько, чорною

хусткою з червоними квітами. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину із жінкою зза Дніпра, з Полтавщини.

За матірю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка, Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довге, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; ніс був тоненький, рівний, а на щоках до самих висків грав румянець. Од її молодого лица пашіло жаром, од щік, од очей несло вогнем, неначе вона тільки-що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова билина на вітрі. Чорні товсті коси блищали на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ще більше сипало вогню й румянцю на її палке лице.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгляділа Миколу і все її лице почервоніло, як польовий мак. Вона знялася з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки-що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали вибиратись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали на дворі, потім поскладали на віз здорові мережі й посуду, набрали харчі, привязали до воза собаку, на возі посадили півня і ввійшли в світлицю.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лямпа і гойдались голуби та писанки на нитках, приліплених воском до стелі. Стіл був застеляний білою скатертею, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху.

Отаман виніс із кімнати здорову пляшку горівки, насто-
яної на жовтому коріні, і поставив на стіл. Рибалки об-
ступили стіл навкруги. Двадцять чоловік товпилось
у світлиці, неначе колядники на Різдво. Отаман налив
чарку горівки, перехрестивсь і почав приказувати :

— Даруй же нам, Боже, повні мережі усякої риби!
Щоб до нас сплилася риба з усього Чорного моря та
просто в наші неводи. Пошли нам, Боже, щастя й здо-
ровля! Дай, Боже, щоб ми живими повертались до го-
споди, та не потопились у морі!

— Дай Боже! — промовили рибалки.

Отаман почаствував жінку і почав частувати рибалок.
Потім він зняв зо стіни образ, поклав на столі, поцілував
образ і хліб; за ним підходили усі рибалки і знаменува-
лись до образу й до хліба. Отаман мовчки сів за столом
на покуті, всі рибалки посідали на лавках і навіть долі,
кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе за-
мерли, тільки було чути, як мухи шелестіли в сухих ва-
сильках коло образів. Отаман встав, за ним лавою під-
нялися всі рибалки. Отаман узяв образ і хліб із сіллю
і вийшов на двір, за ним вийшли всі рибалки. Образ
і хліб сховали на возі. Довгий німецький віз рушив з двору,
а за ним пішли рибалки з хазяйкою.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна в воду,
поскладали здорові мережі й посуду і сіли самі двома
рядками. Отаман став на демені і почав керувати здоро-
вим деменом. Демено повернулось, неначе здорова мор-
ська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од
берега. Рибалки вдарили по воді бабайками, і здоровий
човен полинув по лимані, як птиця по небу, тільки по-
кинув за собою довгий слід.

— Через тиждень виїзджай до нас та вивозь нам
харчі! — крикнув із човна отаман до хазяйки: — Наші
куріні стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись у слід за човном,
де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе

він стояв витесаний з білого каменя. Потім вона повернула коні нагору і сховалася в степу.

Рибалки доплили до Цареградського гирла, минули ярики, що текли через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордона. Там отаман показав урядникам паспорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг пісковатої коси і вступив у Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуду на низеньку піскувату пересип. Пересип була дуже низенька і слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од моря й од лимана. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лимана. Крутий далекий берег озера, що був колись берегом моря, стояв у тумані, як стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинути оком.

Картина кругом була дуже оригінальна. Довге озеро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите прозорчастим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипи, ніби тонули в зелені вод високі, густі, як ліс, очерета та оситняги, а за пересипю синіло Чорне море, піднімалося все вгору та вгору, зливалось далеко з туманом на небі, із золотим світом сонця, стояло грізною горою і неначе було на поготові шубовснути всею товщою і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій високий його берег, і широкий степ, — усе було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі тони, всі фарби ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, блискуче небо. В небі крутилися білі мартини й чайки, а здорові білі, з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море й береги.

Через вузьку пересип скрізь були прокопані ерики чи канави, кудою ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувати на плавнях, а в-осени верталася в море. Коло ериків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів ситий солонець. Отаман вибрав місце коло одного ерика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоним солонцем, і звелів ставити там курінь. Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили для кухаря кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху бальки і повішали казани. Потім вони забили два палі з перекладиною для кодол, і декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; після того викопали кабицю, чи піч, для казана із смолою, котрою мазали неводи; поставили мечет, чи піч для хліба. Це все становище з курінями, очеретяними ятками, з мечетом, з кабицею, з кодільнею, кухарським курінем, звалось курінем. Часом один хазяїн мав два або й три таких куріні і наставляв на кожний курінь осібногo отамана.

Хазяїн позабирав рядами підтечі для мережі та неводів. Коса вкривалася ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня привязали в маленькому куріні. На мертвій пересипі завештались рибалки; заблищав вогонь під казанами, засинів густий дим з мечета та з кабиці. Зворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечори отаман звелів готувати здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнище мережі. Один одходив, приходив другий, і швидко потяглося до моря десять чоловік, несучи довгу мережу на плечах. У березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. На дворі почало смеркатись. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий шматок білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крячки стрілами падали на воду і хапали рибу;

Микола Джеря.

то був знак, що риби наплило до берега доволі.

Настала ніч. На дворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилося до берега легісенською хвилею і ледві шелестіло на піску. Отаман став на демені в човні; коло його ніг лежала кодола, скручена кругом, неначе гадюка, із залізною кішкою на кінці, котра була привязана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш, чи помічник отамана, і більше половини рибалок. З отаманом сів у човні кодільничий та кілька рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море і повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, привязаної до мережі. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула у воді, тільки зверху блищав довгий рядок здорових, білих, дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен тихо сунувся по воді. Бабайки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав вогонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі, на морі ясно палахкотіла отаманська люлька неначе сунулась понад водою червона зоря.

Отаман обійшов далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий ухопив кружок кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула й розкрутилася, як чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав із чорної хвилі. Легенька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз із води. Море заблищало і вже виразно було видко під місяцем блискучу воду і довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човни до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу і крикнув: — тягніть разом!

У кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плісковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і всисались у неї, як п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи назад і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наблизилась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували живці, перебігали ближче до берега і знову впились п'явками в кодолу.

Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, як пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, пекельна, за теж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од нього лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря вилізли на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмал'яну мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома рядами, а за нею показаласть із води широка матня, ніби якийсь морський звір висунув зпід води голову. Поперед матні котились цілі покоси морської трави, камки. Трава позбивалась, ніби клубки чорних стрічок. В день був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішний вітер зносить камку в море!

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — крикнув отаман і з тим словом ускочив у воду, тай придавив ногами низ мережі, щоб риба не вискакувала по під мережею.

Забродчики покидали кодоли позабірали підсаки і кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона порушалась, підсакувала, брьохалась, та піднімалась, ніби людські груди од духу, то знов тонула під водою. Рибалки почали забірати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався цілими копицями, неначе зпід землі вискакував цілий фонтал перел, неначе бризкала зпід землі криштальова вода і одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбула побивалась, неначе на піску підсакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осятер і почав гнути спину підковою, розкидаючи хвостом пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лakerди, плисковаті палажки, заблищали морські півні з червоними пірями, заблищали червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце, чи медуза. Ввесь берег ніби танцював проти місяця. Здавалось, що самий пісок ожив і підсакував і бризкав зпід землі фонтанами.

Матню притягли на самий берег: там страшно борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою і почали лупити по голові довбишками. Дельфін зомлів і його викинули на берег, як чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку і покалічив одному рибалці ногу.

— Добра тоня! — крикнули рибалки: — Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська, а тим, що її тягли недалечко, тягли од куріня, од дому, вона звалась домахою.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куріня варити на вечерю. Риби позбірали в здорові шап-

лики, і всі рибалки пішли на пересип до куріня пити могорич та вечеряти.

Високо летіло полум'я під казанами і лизало язиками перекладину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами. Дим вився клубками вгору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки і сушили на собі мокрі сорочки. Із сорочок йшла пара. Тим часом отаман частував рибалок горівкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав вогонь довгим покрасичом. Вогонь палав. Вечеря була готова. Кухар швидко поставив перед забродчиками стябла із свіжою рибою і налив у миску сторчака, чи юшки.

Рибалки вечеряли кругом багаття. На приполі гарної ночі всі вони так біліли проти вогню, ніби вогонь пролизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорчастого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один другого прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, подразнили цибулею, другого — перепелицею, третього — задерихвостом. Інчих дражнили так, що й казати не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їсти було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. І що вона порабляє, нещасна, з малою дитиною, із старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча зоря, а за нею почало червоніти небо. Море стояло тихе і гладеньке, ніби скло. Рибалки розійшлись по курінях спати. Декотрі попадали на землі коло багаття і захропіли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза і клала на простеляне на траві рядно. Її чорні коси блищали на сонці, як чорні гадюки, а червоне намисто ще прибільшало румянець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабірай у віз рибу та вези у місто на продаж, — промовив отаман до жінки: — а ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хібаж я не втраплю до города, чи що? — сказала Мокрина весело і дуже сміливо: — нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрати собі на новий керсет.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своє, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина посклала на рядні хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу і все її лице до самих брів зайнялося полум'ям. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуси запалили серце молодої дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного лица, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице і чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тут на степу, побачив усю до самих маленьких пружків її лица: побачив повний вид, чорні брови, побачив навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він почав її забувати; але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знову прокинулось давнє щастя і залило слізми його серце.

— Дівчино-горлице! колиб ти знала, якого жалю ти мені завдала! — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, скочила на візок, як степова коза і поїхала до дому по над озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет і чорніли коси на голові, проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за озером і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку гискряну стежку. На дворі темніло. Ввесь степ і лиман і озеро і море, — все закуталось у якийсь чарівничий тихий світ, повилось прозорчастим сизим туманом. Широкий простор, широка без краю картина навела на Миколу тяжкі думи. Вогонь під казаном горів, дим білів клубками проти місяця. Стовпи з перекладаюю чорніли в диму. Забродчики жартували, вигадували, сміялись, а Миколі було не до сміху. Чи не вернутись до Вербівки та забрати в степах і жінку й матір і дочку? думав він, але як згадав, скільки він пройшов того степу, сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою...

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало гаряче літо. Риби ловилось усе менше та менше. Отаманська дочка все частіше та частіше навідувалась на берег, та все приставала до Миколи, — так усім і кинулось в очі.

В кінці літа отаман почав ділитись доходом: узяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погуляти. Вони цілою ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани; купили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики: з музиками, із церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбірані в нову одягу, попідперезувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки на бакір. Їх червоні широкі пояси горіли на сонці як жар, а довгі кінці поясів з торочками висіли нижче колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувати один другого горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кругляти пиво. Забродчики з близьких сіл пили

менче, але бурлаки й прибуду не вважали ні на що і розсипали гроші, як полу. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку! годі тобі смуткувати; йди лишень танцювати! — гукнув Задерихвіст і потяг Миколу за рукав свити.

— Ти думаєш, що я не вмію гуляти! — сумно обізався Микола: — Брешеш, вражий сину! ще й тебе навчу!

— Ба брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хто вчив, пити й гуляти! О, брешеш; не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи п'яний.

— А як докажу: що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода грошей. Пху! от-що мені гроші! Мені гроші полова, кричав палкий бурлака.

— А ну, задирай хвоста вгору! — крикнув вже зовсім п'яний Цибуля: — Побачим, чи вмієш гедзкатись.

Задерихвіст почав і справді гедзкатись: пішов такого тропака, наче і справді його гедзи кусали і в спину і в п'яти і в підшви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; він зачепив чоботом стола і пляшки посипались на землю. Поли синього короткого жупана крутились, як крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся вогнем і палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садити гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив зза стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець і, здавалось, ніби ватага вітряків схопилася з місця і затанцювала і замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, мотлялись поли синіх жупанів, чорних свиток, а між тим усім блищали, ніби блискавка мигала, довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом, Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку і вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай дорогого вина, — крикнув За-дерихвіст, сідаючи на лаву: — Нема більше сили! Ми-кола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і швиргонув жидові на стіл.

— Наливай, свиняче вухо! Задерихвіст гуляє! Бур-лака пє, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошей!

Жид не сердився і наливав вино в чарку, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не пили дорогого вина! — гукнув Корчака: — Давай ще дорожчого, того, що пють найбільші пани.

Жид виніс поганішого вина і здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвальновались і лежали коло шинку в поросі. Корчака розсипав усі гроші і почав пити набор; за ним почали пити набор і другі бурлаки. Опів-ночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі і хропіла на весь майдан; тільки два заброд-чики, побравшись попід руки, довго швендяли по май-дану, та все приказували: „і цур йому, пек йому! ходім, бра, в солому. Держи цабе, то як раз потрапимо в во-рота до клуні. Бери цабе! та не пхайся бо! Он, ондечки стоїть ожеред соломи!“ І вони замість соломи, звалились у бурян, попадали лицем у кропиву і поснули, як побиті, серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмелятись. Декотрі хазяїни розійшлися до дому, але бурлаки ще довго гуляли і тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей у шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпився і мусів заставити в жида новий жупан, чоботи й шапку. Він стрівся з давними то-варишами бродягами і обікрав з ними одну жидівку; за-брав із скрині срібні ложки, що лежали в неї в заставі,

забрав шабашкові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидови, а тим часом набігла поліція і половила їх з ложками й ліхтарями. Їх повели в поліцію. В той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту кумедію і прочула, що становий збирається тієї ночі набігти з десятськими на батькову ватагу і половити всіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куринів й розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман: — про мене в степи, про мене в комиші, про мене в море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час, тай знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерета, як курчата в бурян од шуліка.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай у море; закинь там кішку тай стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно сидіти, — шептала Мокрина Миколі: — я розкладу в ночі на березі багаття й буду підкидати вгору головешки. Тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кільки верстов од берега. Він бачив звідтіль, що люди на березі заворушилися, мов комашня, і приліг у човні: то набігла на куринь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілося їсти, а потім пити; в його пересохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилося. Перед ним стояв кручею рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледві сунувся корабель по воді. Пишні вітрила

понадимались і білили проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного із сріблом.

В одному місці, де небо сходилось із морем, де білів легенький туман, показалаь чорна пляма. Та пляма росла й наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море зо дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, як срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліше й блищали, неначе проти чорного поораного поля, на небі зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було стежити за нею очима. Море зачорніло під нею і вона разом поглинула корабель. З моря набігла хвиля з білими густими гребінями і почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був уперве на морі. Його тверда душа трохи стрівожилась, але його горе було важче од тієї хвили. Він сидів на човні і спокійно й сумно дивився на того звіря, що набігав на його.

В море впало кілька великих важких крапель дощу, а за ним разом, несподівано, загув страшний вітер, кинув човном угору, як трісочкою. Посипався як з решета страшний дощ, а далі полив як з відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну мить і злилось до купи: й земля й море. На морі стало поночі і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребіні бились об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду із човна руками.

А в той час на березі в куріні сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. В неї вся душа охолола. Вона плакала, як мала дитина і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо разом вияснилось,

доки перестав вітер в одну мить і неначе втік з моря на степи, щоб догулятись ще на степах до схочу.

На дворі разом стихло. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребінями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало зза хмари, небо над морем стало сизе і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко, за озеро, за плавні в рівний, широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчині смуги були такі ясні, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстеляний, як павинний хвіст по морю, було ясно видко зелене море, білі гребіні на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім коліром веселки. Веселка захопила й корабель, з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканкою.

Мокрина нагляділа чорну цятку між білими хвилями і зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, тихенько од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куріня вернувся становий з десятськими. Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнягах, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав у город і поставив на сторожі десятських на всю ніч, обіцяючи навідатись з города другого дня.

На дворі почало смеркатись. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла ніби до дому, а тим часом вона зайшла далеко, далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула в море.

Микола, ввесь мокрий, сидів на човні, неначе дерев'яний. Він несподівано углядив, що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десятський, і він підняв уже важке весло, щоб телепнути його по

голови, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина і її легенький човник стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам; але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а румянець на щоках було видно навіть при місяцеві.

— Десятські zostалися коло куріня на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка хліба, і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо мені казати... — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я не признаюсь, хоч-би мене батько вбив.

Микола догадався, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста і не знав, що й казати Мокрині.

— Чи вжеж ти не боялась сама плисти човном в ночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселому бути.

— Ти, певно покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною?

— Мій батько вмер, — тихо обізвався Микола.

Мокрина не сміла більше його розпитувати і промовила: — Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро в очерета. Там тобі буде безпечніше пересидіти лиху годину. Висмикни кішку, та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десятських? — з невірою спитав Микола.

Мокрина спашнула полум'ям уся, усім тілом. Вона гаряче промовила: — Не на те я тебе люблю, щоб видати десятським.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і румянцю. Він трохи не вимовився, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово задержалось на язичі. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він чув огонь од її гарячого лица, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен качкою полинув по воді. Микола поплив за нею.

Вона повернула човен в один ерик, прокопаний в озеро, і вони поплили по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг і Мокрина погнала човни між двома рядами оситнягу, ніби по каналу. Чисте, незаросле місце то звужувалось, то розходилося, як озеро, то йшло між очеретами, як широка річка, потім знов звужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заїхав у таке вузьке місце, що ледві сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сидиж тут, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що становий. Я буду привозити тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула свого човника назад. — Прощай, Миколо! — промовила вона. Микола подав їй руку; Мокрина потяглася за його рукою, обвила свої гарячі, голі по лікті, руки кругом його шиї і впилася в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю і любити буду, хоч маю й пропасти. На добра-ніч! — промовила Мокрина і Микола тільки тоді опам'ятувався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій! що зо мною діється! Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вжеж оце я тебе мушу на вік забути.

Місяць високо вийшов на небо і заглянув у човен через високий очерет. Микола сидів, немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінький хліб і стояла неначата вода в тикві. Ввесь той день здавався йому якимсь дивним сном, і в тому сні ніби виплила з моря дивна русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов пірнула на морське дно, попікши його душу ласкою, карими очима та гарячими вустами.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наломав очерету, накидав у човен, напився води, повечеряв і ліг спати. І йому все снилося широке море, вкрите білими хвилями, снилася ясна веселка на морі, а по тій веселці наче йшла до його Нимидора в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та в зеленому керсеті. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими косами з осоки і ніби ждала Нимирору, щоб потягти в страшне кипуче море.

Мокрина опівночі вернулась до куріня. Батько вже спав.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Поралася коло куріня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть мене нечистий водив.

— Мабуть і справді нечистий водив тебе до півночі, — обізвався батько: — гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла до дому, а ввечері знов прийшла до куріня, взяла хліба, риби й води і знов увечері поплила човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десятські стережуть? — спитав Микола Мокрини.

— І тепер ночують коло курінів, ще й уранці навідувався становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони не поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Йому було й жалко молодой палкої дівчини, було жалко і гарячого кохання; але в нього ніяк не повертався язик сказати Мокрині, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до дому; знов сердилась мати, знов лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, не спроста приходиш пізно до дому. Як мені й завтра опізнишся, то я на тобі побю ломаку. Чи чуєш?

— Та вжеж чую: та не позакладало мені вух, — сказала Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? де ти волочишся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла в комиші бурлакам харчі. Хіба буде добре, як вони пропадуть з голоду.

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати правду, — сміливо одказала Мокрина.

— Хіба ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч-би й жонатий, що мені до того, — насилу промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже; але вона почула, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледві вдержалась на ногах, вийшла на двір і залилась слізьми. І жаль і горе і кохання, — все разом піднялося в її душі і затопило всю її душу слізьми.

Тим часом десятські, нічого не діждавшись, поїхали

собі до дому. Мокрина насилу діждала вечора і, нікого не питаючись, побігла до човна і поплила до Миколи.

Микола вгледів її заплакані червоні очі і дуже стрівожився.

— Чого ти, Мокрино, плакала? Може яке лихо сталося? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала, тільки заридала. І сором і горе було видно на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивився на неї! Вона і в голові не поклала, що він її не любить.

— Миколо! Чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола все постеріг і йому стало дуже жалко дівчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся, я втоплюся, я пропаду, я сама не знаю, що я собі заподію, тільки я не перестану тебе любити, поки мого віку.

Мокрина грізно й дико блищала карими очима, але після своїх слів похилилась на край човна, як гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що впилися в край човна; бачив тонку шию, де червоніли разки здрового намиста.

— Не плач, Мокрино! Щож маємо робити? Знать така вже Божа воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не піднімала голови і тихо хлипала. Ввесь дівочький сором вернувся до неї. Їй сором було підвести очі і глянути Миколі в очі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка виплила з очерету і крутилася по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилася над плавнями, впала в очерет коло самого човна, злякалася, крикнула на все горло,

затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина насилу підвелася, посиділа, закривши очі рукавом, і далі промовила, наче нічого між ними й не було.

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куріня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, відіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони плили між очеретами, через озера і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його. Її тверда душа задавила в собі всі сльози та не задавила свого безталаннього кохання...

Мокрина знов пізно вернулась до дому. Батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в іродового батька волочишся! — грізно крикнув батько: — І чого ти ходиш до бурлаки?

— Хожу тим, що його люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все таки ходитиму, все таки його любитиму.

— Пху, на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе й свою жінку: — Он до тебе в-осени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на город.

Розігнані бурлаки знов збіглися до куріня, знов почали ловити рибу. Починалася тепла тиха осінь. Забродчики попрочищали ерики, повикидали пісок і почали ловити кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в ериках, заставляючи ерики очеретяними тиниками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям далеко легчою; ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселіші, проворніші. Деякі жонаті вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились удруге, заробили грошей, поробили собі валь-

ковані хати і розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами, із садами й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся басарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиалося українське село. Вербівці на сміх назвали село Вербівочкою, хоч у йому не було вербової й гильки.

Микола вже зібрав грошей і хотів і собі ставити землянку. Йому так огидло бурлакувати, так хотілось осістись і оселитись на одному місці. Але в його все була думка вернутись коли-небудь до дому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту осістись у далекій стороні і знов кинула його в бурлацтво.

Раз, в-осени, перед самою Покровою, Микола сидів увечері над лиманом і одпочивав після роботи. Рибалки вже спали. Микола взяв скрипку і розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співати. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого саду, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло. Він оглянувся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шії. Вона стояла, підперши щоку рукою, і слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона: — Я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди до дому. Твій батько буде сердитись на тебе й на мене. Скаже, що я тебе звожу з розуму.

— Про мене, нехай сердиться: за всі голови байдуже мені. Щож маю робити, коли ти мене зводиш із розуму.

— Схаменися, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш із розуму? Та щож маю робити, коли моя така доля.

Микола знехотя задивився на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурки, знехотя милувався її гарячим личком. На нього тхнуло знов жаром тих гарячих уст, що

впилися в його тоді, як він ховався в очеретах. Мокрина чарувала його своїм вогнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина: — Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч покриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці. Я в ночі сплю і як ти мені приснишся, то душа моя звеселиться й заграє, як ластівки на сонці. Прокинуся, тебе нема і моє серце знов замірає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм шебетанням; не губи мого віку, бо я й без того нещасливий.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти не вернешся до дому; ти її забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за сине море. Я готова втекти звідсіля з тобою.

— Чи добреж воно буде? Чи годитьсяж мені кривдити твого батька й матір.

— На що мені батько—мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі! біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакати перестану. На щож ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина, обертаючись до Миколи і ламаючи руки: — Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, як прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею слідком, схопив її за руку:

Подумай, дівчино нерозумна, що ти робиш?

— Радаб я думати, та вже й думок не маю; радаб плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко, Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки: — Пожди, не губи своєї душі й своєї краси. Яж ніде не дінусь: буду тут служити. А хто зна, що далі буде?

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала... заплакала тихими, як літня роса, сльозами...

Пізною добою Мокрина верталася на хутір, забувши сором, забувши батька—матір, й все на світі. В її серці

наче почала розвиватись весняна рожа і сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійнішою і неначе захоувалась уся в своєму серці. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все ждала, вона мала надію...

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо билась об берег і шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслунався і йому здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тою хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходив червоний вид Мокринин, її гарячі сльози і палка, молода любов. Він дуже, дуже задумався. Його душа заколихалась, як хисткий човен на хвилястому морі; та не на довго: тверда натура перемогла це зрушення, перемогла серце і поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу й настановив його крилашем, тоб-то своїм помічником: Микола з двома кодільничими глядів кодол і порядкував, як отамана не було дома. В добрі роки він чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось у шинках, найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом у городі.

А Мокрина все ходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала.

V.

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусіла йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — плакала. Настав вечір і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора з просоння схопилася з постелі і закричала на всю хату: „мамо, вставайте, Микола прийшов!“

Мати схопилася з печі, їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти говориш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хібаж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував тай знов пішов. Мамо! він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жару, притулила до жарини скалку, роздула жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може тобі щось приснилось? може тобі, дочко, так здалося? Чи вжеж так оцєб він вернувся? Та жеж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо! Микола на дворі. Ходім на двір! він десь ховається, — сказала Нимидора: — я літала слідком за ним по степах зозулею, а як він сів спочивати, я стала

криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його слюзи впали на моє лице. Я вернулась із ним до дому. Мамо! Микола ховається на дворі.

Перелякана мати вийшла на двір; за нею вийшла Нимидора. На дворі було поночі: стояла темна ніч. Ніде не було навіть чути шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думати про Миколу! — говорила мати, а в неї самої ноги і руки трусилились.

Минув день; Нимидора не переставала плакати. Настав вечір і Нимидорі знов здалося, ніби Микола ввійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла у двір. Мати догнала її і привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він говорив зо мною в садку, пішов через леваду у верби і мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу, і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як вогневий змій упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці говорили, тяжко зітхали і нараяли матері повезти Нимидору в монастир до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію і вигоняє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла із скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку і повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було дома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на йому по пояс була мокра.

Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг відчитувати екзордії і навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумався і до його почали приводити біснுவатих. Один чоловік усе хрестився і без перестанку кричав: „Господи милостивий! візьми мене до себе!“. Якась молодиця, свіжа й румяна, без перестану розказувала однаковими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як її видали заміж за нелюба. Другу молодицю піймали аж на дзвіниці, де вона дзвонила в усі дзвони; її привели в келію до ченця. а вона кляла його в батька, в матір, кричала диким голосом.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та читав над Нимидорою екзордію. Нимидора слухала; вона сама йняла віри тому, що в неї й справді сидить нечистий дух.

Віддавши ченцеві сувій полотна і карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговорились. Нимидора вийшла з церкви спокійною. Гарний хор у церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась із матірю до дому спокійнішою, ніби і справді збувшись у монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби вдовою. Зімою вона з тещею пряла панське прядиво, а літом ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл за другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях; ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посажені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора трохи одійшла та все співала, сидячи зімою за гребінем, про милого, як він збився з дороги, вертаючи до дому, як він з інчою залицявся і од милої одцурався.

Десять років після того жила стара Джериha а на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха, — дочка Любка.

Любка росла, як у саду вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні, тонкі брови на широкому лобі, такі довгі, розкішні коси. Нимидора жалувала її, пестила і не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять років, а Нимидора вже складала в скриню придане, вже пряла рушники і готувала хустки.

— Дочко моя! сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Колиб хоч ти була щасливіша за мене!

Любка співала, як соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора наче вдруге переживала свій вік у своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її: вона стала бліда; повні щоки висохли й позападали; очі погасли, тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстаріла її за-часу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла і стала дівкою, гарною на все село. Нимидора квіччала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шіснадцять років, а до неї хлопці стали слати старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі: вона почала думати про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви і на службу і на

вечерню... Кожного року вона ходила до Київа в Лавру на прощу, та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся до дому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки літ з того часу, як пішов у світі Микола; пішов третій десяток і Нимидора вже почала забувати його вид, його очі, голос. Ввесь його образ плавав перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабіти й старітись, і знов їй забажалося побачити Миколу. Вона хотіла побачити його хоч перед смертю.

— Невжеж оце я вмру і не побачу його перед смертю? — часто говорила Нимидора дітям.

І вона знов почала думати про його, сидячи за гребінем коло печі, думала про його, стоячи в темній церкві по вечерні, та все просила Бога, як останньої ласки, попроситись із ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Київа, одговілась і вернулась до дому та все думала про Миколу. Вона шукала його між богомольцями в Лаврі, розпитувала в людей з далеких країв і нічого не допиталась. Микола почав їй снитись.

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. На дворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить зза лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжи. Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж на дворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить у червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхляється, тільки блищить проти сонця золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, із чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй хочеться подивитись на його лице, а він не обертається. Пшениця валиться

Йому на плече, з колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку, і падає до-долу. Потім зразу з колосків посипались іскри і обсипали його білу-білу сорочку. Микола обернувся до неї і глянув на неї. Вона побачила його молоде пишне лице, чорні брови, ясні очі і зраділа.

Нимидора прокинулась і почувала, що її душа розтривожилась. Вона почала хреститись та молитись, і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в Лаврі, на вечерні на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять із свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої башні ллються голоси такі дивні, такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, із сивими вусами, тільки брови чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони в двох із свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печери, а за ними річкою ллється народ із свічками в руках. Нимидора оглядається назад, — весь народ зник, і вони в двох із свічками йдуть усе глибше та глибше узенькими печерями. По обидва боки стоять домовини, а в тих домовинах лежать живі моші, з довгими сивими бородами, із чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за руку. В одній домовині вона вгляділа отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він усе моргав товстими сивими бровами. Вже вони минули всі моші, всі страшні мертві костисті голови, минули моші, що стояли закопані в землю по пояс; вже в їх свічки погасли, а вони все йдуть глибше, та глибше, та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ: їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печеря розступилась, і перед нею стала страшна здорова печеря. Зверху понависало здорове ка-

міння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як окріп у чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс у смолі пан Бжозовський, весь чорний та обсмаляний. На його голові чорніло волосся, і вся шкура порепалась на йому. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по каміні, як кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу й побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світлом. Їй стало дуже, дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихати і... прокинулась.

Прокинулась вона, встала і почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього літа я вмру. Мені снився цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, — говорила вранці дітям Нимидора, розказуючи сни.

— Та то, мамо, ви думаете про батька, то він вам і сниться, — говорила Любка.

— Ні, дочко! моя смерть уже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не має духу дихати. Це вже моя смерть давить мене в грудях. Колиб вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснився сон: ніби вона блукає вночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. На дворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блищить страшна блискавка і гремить грім без перестану, як у горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним світлом і вона бачить Миколине лице все червоне, неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколине лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне вогонь ясний, як світ сонця, і перед нею мигне молоде, пишне, парубоче Миколине лице з рум'яними щоками, із чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всьому небі наче літають огневі змії; все небо ніби тріскається од верху до самого

низу і вздовж, і впоперек; а кругом широкий без кінця степ: ніде не видно ні дерева, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по каміні річка. Небо по середині проломилось і звідтіль зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний сад, де між зеленими яблунями росло дерево із золотими яблуками, де на дереві літали й співали райські птиці у золотім пір'ї, із золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі, а з каміння на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула на низ на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загремів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі... Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя! знов мені снівся твій батько, так страшно!... — говорила Нимидора.

Тим часом в народі пішла чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу; то була чутка про волю.

Та чутка, як хвиля на морі, дійшла і до Вербівки. Народ гомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю і вернеться в Вербівку.

— Господи! колиб мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попросається зо мною на цім світі за свою провину, — говорила Нимидора.

Цвіли сади й оцвіталися, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіти, а його не було. Нимидора почала слабіти й залежуватись. Настала Петрівка; Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу носили ноги. Вона ізсохла, звяла; лице поморщилося і потемніло, тільки темні очі блищали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна і дивилась в одчиняту квартиру. В саду зеленіли вишні й груші, щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля.

Коли це проз самий її вид пурхнула в квартиру ластівка, політала кругом стін, сіла на образ, пощебетала, знялась, знов пурхнула назад у квартиру і сховалась у вишнях.

— Це вже моя смерть приходила до мене! Це не дурно прилетіла в хату ластівка, — говорила Нимидора.

Через тиждень Нимидора лягла і більше вже не вставала. Її здавило в грудях і в неї не стало духу дихати. Вона все прислухувалась, чи не йде Микола? Посилала Любку на двір виглядати, та все трівожилась, як собаки гавкали на дворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота, батько прийшов, щоб попрощатися за свій гріх. Щось стукнуло коло воріт, — говорила ніби через сон Нимидора, ледві розплющивши поморщені вії й віка.

Любка виходила на подвіря і знов верталася до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко! не прийшов батько? Мені здається, що я чула його голос за вікном, — говорила, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щебечуть у садку, — говорила Любка.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою і поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали разом з нею.

— Ненько моя, голубко моя! На шож ти мене так рано покидаєш? Чи яж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене на віки покидаєш?

— Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторону. Колиж тебе, моя матінко, дождати в гості? Чи

глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садами?

— Ненько моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядати? Чи з заходу, чи із сходу, чи зза синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою, чи прилинеш до мене своєю зозулею та закуєш у вишневому садочку?

— Ненько моя, золоте насіння! Деж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розівешся повною рожою в садочку!

Всі молодиці плакали й говорили, що ніхто в цілому селі не вмів так гарно голосити, як Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі разом з її тещею й тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалували за Нимидорою і просили Бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати й землю держати, бо на цьому світі її життя було важче від сирій землі.

VI.

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, просила, та нічого не вдіяли: Мокрина вийшла заміж аж через кілька років, тоді, як простигло її серце і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаявся і трохи не побився з отаманом. Почалася весна. Забродчики з отаманом збиралися пливти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли за село цілою ватагою. Першу весняну „красну“ тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісінький баламутів, осятрів, білюги, лакерд, та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймати отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили в осени дохід і насилу заробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи ще й до того обдурив: не дав цілої їх частки. Вони пішло в місто пити могорич і їм не стало за що не тільки похмелитись, а навіть впитись.

Другого дня ввечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої печеної риби, що в інший час вона викидала качкам.

— Чи вжеж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю, — сказав сердитий Микола: — чи вжеж за ту красну тоню ми ще будемо гризти позаторішній хліб?

— А деж я візьму свіжого, коли не напекли? — сказав отаман.

— А між десь узяти красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! як спечемо, то й дамо! — сказав насмішкувато отаман і тими словами роздражнив Миколу.

Микола схопився з місця і крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим києм!

Микола вхопив у руки дрючка і кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка і потяг до себе. Між ними почалася тяганина.

— Пусти! — кричав Микола.

— Ба, не пушу! Яке право ти маєш зо мною битись! — кричав отаман.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола і сіпнув дрючка так, що обшмульгав отаманові руки.

Отаман кинувся на втікача. На дворі наймит гарманував пшеницю, тягаючи волами колодку, чи вал, по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через равязь і побіг поза волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через те не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати і Микола погнався за ним слідком. Отаман вскочив у сіни і запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вбю! — кричав Микола, гуркаючи кулаком у двері.

Отаман знав Миколині норови і справді заперся в хаті тай не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки і пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, помагав навіть у господарстві і був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; вони помирились і запили сварку могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куріня.

Довго служив Микола в забродській ватазі і заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть господарювати, але йому було тяжко жити самому і він знов пристав до товариства.

Тим часом з Вербівки все втікали люди від лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями і зтягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, про пана Бжозовського. Він бачив, що вертатись до Вербівки не можна.

Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях та заганяти їх до дому. Багато народу він вернув до Вербівки, та нігде не знаходив Джері.

Він памятав його кулак і на його грудях ніби огнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, близький приятель Бжозовського. Перебіраючись із місця на місце, він забрів аж на Басарабію і дізнався, що в забродських ватагах багато вербівського народу. Становий налетів несподівано з поліцією на Ковбаненків курінь, похав багато вербівців і між ними й Миколу. Їх усіх позабивали в кайдани і посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був готовий втратити пів Вербівки, аби тільки помститись над Миколою.

Бжозовський поїхав до Акермана і подав бумагу в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані, а суду все таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що й його посадили в тюрму, як і його підданих. В кінці всього, його покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгледіли свого пана і поспускали голови. Один Микола грізно дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на його свої здорові очі і, здається, був готовий ззісти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, нещасні бурлаки, які пробувають на українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбірані в добру одежу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим сміливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуси чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тімя ще чорніли й лисніли і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила кругом його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з міцним густим волосом. Він став високий, плечистий чоловік, з дужими руками із широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні, напружені жили. Зпід густих низьких брів блищали невеликі, темні, горді очі. Вид в його був сміливий. Невисокий, широкий лоб ясно світився під волоссям, підстриженим рівним кружком над самим лобом. Чорні довгі вуси висіли вниз, як дві пявки. Ні один пружок лица не ховався десь у середину, тільки одні очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, і виглядали звідтіля і розумно й хитро, сміливо й гордо, та все повертались на бік, ніби говорили, що вони нікому не ймуть віри.

Другі бурлаки, побачивши свого пана, стояли, похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну косу.

— Як тебе звуть? — спитав суддя в Миколи.

— Я Іван Посмітюха, — промовив Джеря низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветься Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими, круглими витришкуватими очима.

— Якого ты вѣроисповѣданія? — питав далі суддя по великоруськи.

— Басарабського, — одказав Микола, не зрозумівши слів судді і думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом хожу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Не про те мова мовиться. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якоїж я віри... християнської! такої, як і люди, — говорив Микола.

Суддя розсердився й почав кричати.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько, і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посмітюха, і діда люди дражнили Посмітюхою.

— Він родом з Вербівки, з київської губернії, — обізвався пан, дивуючись із Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був і не знаю, де вона, — тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки; вже тому буде більше, як двадцять років, — говорив пан.

— Може хто коли і втівав, тільки не я, — гордо сказав Микола.

Суддя розсердився, покинув питати Миколу і обернувся до інших бурлак.

— А тебе як звать? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюха.

— Ти не родич Іванові Посмітюсі?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі до долу. Було видко, що йому було ніяково брехати, та недоля силувала до того.

— А тебе як звать? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посмітюха, — обізвався чоловік не-сміливо.

— Ти не доводишся родичом цим двом Посмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат, — як через сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі п'ятого. І ті назвали себе синами Джері.

— Тай багацькож у тебе синів, та ще немолодих! — говорив суддя сміючись, а з ним разом зареготались усі урядники.

Пан тільки витріщив очі на ту кумедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими призвищами, якими їх позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали в Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у паспорт. В паспортах були такі самі призвища, якими бурлаки себе назвали. Він звелів одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали паспорт. Суддя знав, як робилось діло в Акерманщині, і тільки реготався.

Знов москалі одвели бурлак у тюрму. Смутні, як дошові хмари, вони йшли в тюрму. Їм хотілось лучче йти на Сибір, ніж вертатись у Вербівку до пана. Вони

знали, що пан не дурно приїхав і дурно не поїде до дому. Бжозовський знов мусів ждати кінця того суду і вже не рад був, що виїхав з дому. Він тільки тишив себе тією думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, намститься над ним, і оддасть його в москалі...

В той час, як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, сталося велике діло. Прийшла народня воля, і панщина на віки згинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де сиділи бурлаки, але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинилися двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста й писар з Кривди. Там уже був і пан Бжозовський.

А тим часом прийшла бумага про волю. Про неї вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалось тепер зовсім інакше.

Бурлаки стояли ніби під шибиницею. Суддя вийняв лист про волю і прочитав його. Бурлаки нічогісінько не розуміли.

— Чи зрозуміли, про що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав вияснити їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочать достати землю, то щоб скоріше вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль повтікали.

Бурлаки стояли ні живі ні мертві; одначе ні один з них не йняв судді віри.

— Ну, признайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи? — жартував суддя: — Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтесь, коли схочете, й до дому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до їх штуками, щоб допитатись, хто вони такі...

— Ні, пане! ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю і звелю вам іти до господи ще й панщини не робити.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські Посмітюхи з дідів і прадідів, — знов сказав Микола.

Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні живий, ні мертвий, як стояли нещасні бурлаки з початку суда.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од них ступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на волю, і вони розпитали про волю в людей на селі.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От тепер ми вже і справді не Посмітюхи! — промовив Микола. — Прийдеться знов вихрещуватись заново, на старі призвища, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть у Вербівці, як казав суддя, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський потеліпався до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись у далеку дорогу. Вони продали, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів, і весною розпрощались з отаманом тай рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились удруге при живих жінках.

У той час в Кривді і в інших акерманських селах, по книжках, померла велика сила народа. Помер і невміраючий Посмітюха з усіми синами й братами одного дня, а Кишиневська консисторія, роздивляючись на книги, перелякалась од такої страшної пошести в Акермані і в цілій Басарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розіслався скатертею широкий степ, знов пішли вони знакомими шляхами. Вони не йшли; здавалося, самі ноги несли їх до дому. В кожного на душі була думка то про матір, то про жінку та дітей.

— Чи застанемо живими своїх? — знехотя вимовився Микола; і ніхто не обізвався на його слова. Кожному

було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багато сіл, багато міст на Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибулись до Вербівки. Сади цвіли й одивітались, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли, та йшли, доки одного дня над вечір перед ними розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі і дивно дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садами, молодою огородиною. Кожний шукав очима своєї хати; в кожного сльози наvertsались на очах. Вербівка дуже змінилась. Село розрослося понад Раставицею. В одному місці виріс цілий новий куток.

Бурлаки спустились із гори й увійшли в село. З ними стрічались люди та все незнакомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була, кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива, чи здорова Нимидора Джериха? — спитав Микола, і в нього затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і не довго слабіла, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом, а потім він уже й не бачив її за слізьми, неначе над селом схопилися хмари і залили дощем усю весняну зелень.

Микола пішов знакомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обняти в двох. Він повернув переулком і вглядив свою оселю.

— Щож тепер я знайду на своїй оселі? — думав Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши

сиву голову та оглядаючи подвіря. Де колись стала повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата присіла й трохи похилилась на бік на причілок. Вікна покосились, двері понизшали і ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в саду посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешними дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була похожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі, такі рум'яні щоки, тільки лице було біліше й ніжніше. Миколі здалось, що то була Нимидора, в той час, як він тільки що оженився.

— Добри-вечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка і широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті, темні очі, її голос, лице, — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до нього сама Нимидора з того світа. Микола не вдержався: поцілував Любку і заривав, як мала дитина. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, і розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо з роду його не бачила! — насилу вимовив Микола: — А деж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що казати, і тільки мовчки стояла біля печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки до батька. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком. Їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить у землі. В її серці

все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у Петрівку, — насилу промовила Любка: — Мати ждала вас, усе посилала мене виглядати.

— Тай не діждалась! така вже наша доля! — промовив Микола: — ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колиці...

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще низша; мабуть осіла і образи ті самі, — промовив Микола: — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалити Бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік: — ще оремо старе поле, а це, кажуть, приїдуть наділяти нас землею.

— Як би не та панщина, можеб і мати ваша булаб жива, і яб не тинявся в світах більше двадцяти років. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуня померла давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добреж вам жилося без мене? — спитав Джеря.

— Ет! яке там добро! бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, — сказала Любка: — Як-би не така тяжка робота, то можеб мати й тепер були живі. Сідайте, будьте ласкаві, — сказала Любка і хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду по над річкою. Високо і густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо, через його навіть не проходив промінь сонця. Вербі коло тину стали дуплиністі і взялися порохнею. Микола шукав очима тої розкішної гілястої груші, зпід котрої він уперве побачив Нимидору, як вона брала

з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледві наляпав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що снівся йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище і показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дереза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву.

На дворі було тихо, як у хаті, й мертво. В тій тиші було чути, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє життя і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помилився: з його не швидко став попіл. Він і сам не добачив, що в йому ще горів великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям притаїлась здорова, міцна, запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священика і найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла до дому, увійшла в хату, зглянулася із чоловіком і перекинулася кількома словами.

— Це батько твій прийшов! — промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матірю, — промовила Любка.

— Деж це ходив твій батько так довго? Мабуть десь бурлакував, — спитав чоловік.

— Бог його зна, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалася та набралася лиха, то мабуть нікому не доводилось так бідувати, як матері.

— Та мабуть батько не од добра втівав. Аджеж і Кавун утік: повтікали й інші наші вербівці, — говорив чоловік.

Микола зостався жити при своїй дочці. Дітям з початку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх убрався якийсь бурлака, ще й лиха наробить у хаті. Вона насилу привикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужим чоловіком.

Микола пішов по селу, познаходив старих знайомих людей, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могоричу, що й сам з ними звалився під лавку і проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце, як я здорово запив своє бурлацтво, — говорив Микола, встаючи в ранці зпід лавки: — Не я пю, горе пє!

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив до дому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою і мусіли мовчати. Зять знав, що він живе в тестя в приймах.

— Не сердьтесь діти! — говорив до їх Джеря: — Пропю свою біду, тай закаюсь пити, поки й мого віку...

Микола й справді швидко закаявся пити; за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяйнувати. Його натура, як велика річка після весни, почала входити в свої береги; але часом вряди-годи знов виходила з берегів і розливалася бурлацтвом, доки зовсім не заспокоїлась на старість.

Тим часом на селі завелися нові порядки; вже завели волость, і громада вибрала головою одного багатого

чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зімують і почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, стояв за свій багатий рід і всі громадські повинности скидав на вбогих хазяїнів.

Раз голова прислав до Миколи десятського, щоб він дав свого коня під станового.

Микола знав, що коні самого голови і його багатії рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні, або пошле до своєї рідні! — сердито одказав Джеря.

Голова прислав до Миколи десятського вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян і почав нарікати на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідних хазяїнів, а собі вже поставив нову хату із світлицею та з кімнатою, наче панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми будемо йому на все настачати. Хіба таки в нас на селі й людей нема. Даймо чередникові сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вжеж таки в нас на селі доброго чоловіка не знайдеться. Виберімо ще вбогого. Бачили вже багатих у головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, жид, той самий, що колись брав у заставу одержу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі пів кварта горілки й трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! — крикнув Микола на жида: — ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар: — Бодай мені Бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Прийшлось би тобі давно пропасти, — сміявся Микола: — ти не доливаєш на сто карбованців у рік.

— Ой вай! куди пак на сто карбованців! Як би тому була правда, то я-би досі був багатим купцем.

— Давай ще пів кварти! — крикнув Микола.

Жид налив пів кварти й не доливав на цілий палець. Він бачив, що Микола був уже трохи п'янений. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай, іродова душе! — крикнув Микола.

— Ну! як доливай? Хіба я не налив? — промовив жид і підлив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив квартиру і кинув нею жидові в лице. Горілка потекла йому по лиці й по бороді, залила очі й рот. Жид прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти, псявіро! не будеш ти сидіти в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав голові та писареві! Скинемо ми й тебе з паравхії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пушу.

— Хто тобі забороняє? сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади, — зачав шинкар.

Громада зібралася в волость і загула, як бджола в улику. Багатого голову скинули і вибрали головою чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським. Старий жид уже розплодив у Вербівці ціле жидівське гніздо. Його три сини держали шинки й крамниці, а в кожного сина куйовдилось в хаті ціле гніздо жиденят. Старий жид рвав на собі волосся і проклинав Джерю на всі заставки.

Тим часом почали наділяти селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, по над річкою, а половина села мусіла забрати землю на самих шпильях по над крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що в великі дощі земля скочувалась з водою у низ, а воли ледві тягли плуга по косогору. Окрім того під панські землі одійшов ліс, а в тому

лісі були людські сади. Ті сади належали хазяїнам спокон віку. Вони росли на балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин, там стояла з давних давен пасіка його батька.

— Панове громада! — говорив Джеря людям: — Пан хоче нас скривдити, та ми до того не попустимо. За що будемо платити такі навіжені гроші? Чи вже за ті лісі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брати того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба, а хто посіє хліб, то буде ворог громаді!

— То й не сіймо! — гукнула громада: — А хто почне орати, тому ми полатаємо кіями боки. Треба подавати лист на пана і за поле і за наші батьківські сади.

— А вжеж треба! Минулася панщина; тепер і ми пани і свого докажемо, — говорив Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі.

Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном і Миколу з кількома ватажками звязали, одвели до міста і посадили в тюрму.

— От тобі й воля! — говорив Джеря: — от тобі й вернувся до господи! І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!

Половина села не орала і не сіяла того року. Пан не хотів брати назад того поля. Так воно стояло ціле літо толокою.

Тим часом і в других селах люди не хотіли брати поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділити їх кращою землею. Їм повертали навіть ті хуторі й сади в лісах, що польські пани ще попереду од їх поодбїрали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його і не знав, як його викурити із села, а Джеря обходив панський двір десятою

вулицею і зарікся навіть заробляти хліб на панському полі. З того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає із села в хутір, у ліс.

І до кінця свого віку Джеря йшов проти панів та жидів.

На старости літ Джеря любив довгими зімовими вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, у яких краях ходив, з якими людьми стрічався. Діти слухали й засипали кругом його і на його руках.

Настали інчі часи, настали інчі люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою в ночі при місяцеві, як людський хліб стояв не зжятий, гнувся до долу і висипався, а люди на панщині хватили серпами панський хліб. Тепер стало діло навиворіть: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в тяжку для селян годину, почали наймати зімою строкових на жнивняний час за нікчемну плату і накладали велику пеню на того, хто пропускав у жнива дні. Стала знов маленька панщина: це стали в польських панів звісні порції...

Джеря вговорював людей не ставати на ті порції, а сам перебрався на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в других пасіках, що стояли близько од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева із своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а проти неї, на другий бік балки, тяглася крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а знизу густою ліщиною.

Коло пасіки росли на балці старі сади; а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садами, виляся по під горою і ховалась далеко, далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі тер-

ном та ліщиною. То було померше село, може ще нещасливіше, ніж була Вербівка, може знесене татарським або ляхівським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгорожена низьким тином і обставляна од півночи очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. По під уліками вилися розчищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дошками, прибитими од верхнього кінця хреста на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосима й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посихлявши густе гілля в пасіку над уліки. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь, і почеплялось по тину. На самому куріні білів здоровий гарбуз, неначе виліз, щоб погріти свої боки на сонці. В одному кутку коло ворітець тліло курево, і легенький димок вився вгору і ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пні коло вогню і держав на руках маленького замурзаного хлопчика. Коло нього сиділо дві дівчинки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда і не зводив з нього очей. Джеря був сивий аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а зпід їх і тепер блищали темні, як терен, грізні очі. Довгі сиві вуси спускались вниз, а голова, вся вкрита волоссям, біліла як вишневий цвіт. На підбородді й на щоках блищали пеньки білого волосся, неначе виступили з лица краплі роси. Його лице й тепер сміливе й горде. Сорочка його дуже біліла проти зеленої трави та зеленої груші.

Любка стояла під гіллям груші, схиливши голову на одну руку і підперши щоку рукою. Дід роздав онукам по огіркові і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе яку дивну казку, та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мале дитя заснуло на його руках.

А в пасіці гули в уліках бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли снували ліниво по над хрестом тай ті попадали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та квітками. Серед пасіки десь узялась кавуняча бадиллина, сплелася із широким листом огірка і побігла до одного вуліка довгою зеленою стежкою. Між уліками зеленіла трава, синіли довгими рядочками сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніли, ніби кров'яні краплі, червона смілка, жовтий кущик дроку. Над пасікою лежала тиша, розкішна вечірня тиша. Сонце косим промінням пробилось під яблунями, та важкими дубами, і запалило червінню зелену траву, уліки, зелений лист на грушах, ще й облило сивого діда рожевим світлом. Проти сонця, проти ясного заходу, чорніли стовбурі дубів та груш, неначе вилиті з важкого чавуна, а товста порепана будинова кора, ніби жевріла жаром.

Вже сонце зайшло, вже сон розлився над густими садами, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, ніби гула золотими струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасішника Миколи Джері...

1876 року, 1 грудня.

Примітки.

I.

Васильківщина — околиця Василькова; Васильків — місто на південний захід від Києва;

річка Растваця виліває коло Білої Церкви з лівого боку до Росі;

клуня — шпихлір, стодола;

руно — вовна (овеча);

духом — пахощами;

оборка — шлярка, матерія витинана в зубці;

питель — млин, у якому мелеться збіжжя на білу (питльовану)

муку;

Рось — правобічний доплив Дніпра коло Канева;

смушевий — вовняний, футряний;

товстий — грубий;

ситець — матерія на спідницю;

намітка — рід рушника, що ним жінки повязують голову по-верх очіпка;

пружок — край матерії;

очіпок — чепець, що його замужні жінки носять на голові під наміткою;

вишнік — вишнік, вишневий сад;

вирякуватий — випулений, витріщений (очі банькати);

осавула — слуга-наставник у поміщика;

празникова свита — святкова, зверхня одежа (із сукна);

направив струни — настроїв скрипку;

квочка, Віз, Волосожар — сузір'я;

поручатами: в оригіналі — поренчатами (польонізм);

грабки — граблі з довгими зубами, причеплені до коси; косити на грабки — косити косою з довгими грабками;

поцяцьковані — вишивані, прикрашені вишивками;

постать — шматок ниви, зайнятий жінцями; зайняти постать — стати жати на шматку ниви;

стайка — ряд кошць (полукіпків) збіжжя;

торочки — тороки, що звисають з хустки;

опецькуватий — низький, грубий;

підвередитися — перепрацюватися, піднатужитися, ушкодити собі працею здоровля;

ціці-баби — тісна баба — дитяча забава, що при ній діти сидять на лавці і крайні стискають середущих; те саме й без лавки на полі;

хрещик — дитяча забава;

хміль — ростина: тут рід узору у вишивці;

разок (намиста) — у нас: шнур (коралів);

заступ — рискаль;

- бурлячка — бездомна жінка, наймичка;
сахарня — цукроварня;
треби — оплата за церковні чинности;
подушне — податок (від душі);
сутозлітка — позлітка;
шишка — весільний хлібчик у вигляді шишки;
посад — почесне місце, де саджають молодят підчас весілля;
боярин — старший дружба на весіллі;
свашка — на весіллі віддана сестра молодого, а коли її нема —
інакша віддана родичка, яка виконує при весільному обряді спе-
ціальні обовязки: відводить молодят до комори;
світллка — дівчина, яка при весільному обряді держить меч
і свічки; є нею сестра або родичка молодого;
куль — вимолочений сніп;
перезва — (похмілля); частина весільного обряду, в понеділок
після весільної ночі родичі молодого їдуть у гостину до батьків мо-
лодої, йдучи співають відповідні пісні;
скривати молоду — надівати їй на голову жіночий одяг голови;
очіпок, намітку;
приданкі, нок — весільні гості з боку молодого, які відводять її
в дім молодого;
решето — бубон з брязкальцями;

II.

- ожеред соломи — стирта соломи;
картуз — кашкёт;
рипці — ремінна сполука держака з бичем у ціні;
рядно — грубе полотно (верета);
півміток — міра ниток 20—25—30 повісм;
челюсти — дуговий (луковий) отвір печі, який сполучує піч
із припічком;
лежанка — припічок;
мичка — повісмо льону, приладжене для пряжі;
згінні дні — дні, в котрих зганяли всіх селян на панщину;
чередник — пастух стада рогової худоби;
титар — церковний староста (старший брат);
баский — жвавий, бистрий;
породіля — жінка, яка що йно привела на світ дитину;
обшморгувати — чистити (обдирати);
розрішати — дозволяти;
чистий четвер — страстний четвер;
троянда — рожа;
чорнобривці — цвіти (жовті й чорні);
спахнути — спалахнути;

запровторити — оддати, закинути;
заперти на висідку — заперти, щоб сиділи;
на-похваті — на очах, щоб можна було легко забрати;
прожогом — стрімголов;
грати рублем на качалці — качати валком по магільниці (качалці);
брага — солод, що остається із збіжжя після варення горілки
або пива;

забивати в колодки — забивати в дуби;
погреб — пивниця, льох;
профіль лиця — лице з боку;
дпяще — дощечка, що на однім кінці її сидить прядільниця,
а на другий встромляє гребінь або кужілку;
бильце — рама в колісці;
вірвечка — мотузочка;
ставник — свічник, світильник;
осокір, ору — рід тополі;
кочерга — коцюба;
перелесник — спокусник, (чорт у постаті вогненного змія, що
літає до жінки й спокушує її;

III.

маляса (меляса) — патока з буряків;
вустілка — солом'яний вклад у чоботі;
бруснатий — кущеватий;
піл — рід тапчана (ліжка) здовж задньої стіни між печю й бо-
ковою стіною;
до нових віників (віник — мітла) — до другого року;
рафінад — рафінерія; відділ цукроварні, де очищують цукрову
мелясу;
костопальня — відділ цукроварні, в якому спалюють кости по-
трібні при очищуванні цукру;
царина — вигін за селом (окопана частина громадського поля
при вході до села);
рогач — залізний гачок до вогню в печі;
сторожка — вартівня;
гам — гамір, шум, крик;
вивід — комин;
жилетка — камізолька;
галстух — хустка на шпю (московське: галстук — з німецького);
свинюшник — хлів для свиней;
мархотка (рос. махорка) — найпідліший сорт тютюну, крайного
з тютюнового бадилля;
пелька — горлянка, горло;
ботвня — бурякове листя;

тарган — гидка чорна комаха, що плодиться в нехарстві кухні й хати;

пуд — 16 кілограмів;

кирна — задертий ніс, — задерти кирпу — задерти ніс у гору, легковажити інших;

благочинний — у нас: декан;

піднялося діло — почалася справа (слідство);

стан — канцелярія станового;

тараня — риба;

пацюк — щур;

лазарет — шпиталь;

зверетенитися — закрутитися, замнятися;

кульбаба — бабка, баранки, летучки;

стеновий сон — сон-зілля;

багаття — огнище, ватра;

бродяга — бездомний, бурлака;

лепетливий — слизькоязыкий, ховзький на язик, базікало;

становий — пристав, нижчий адміністраційний (поліційний)

урядовець;

хатка-мазанка — хата, якої стіни плетені з пруття й мащені глиною;

гарманувати — молотити ківми або волами запряженими до валка або возу з тягаром;

абрикоз — мореля;

IV.

чагар, ри — куці під лісом або в балці;

посад, у — (рос.) містечко, (села ділились на посади — села причислювались до містечка);

невід — волок;

підтечка (підтич, чі) — кілок до розвішування сітей;

галаган — поплавець (зверху води блищав довгий рядок здорових, білих, деревляних галаганів, наче разок намиста);

хмиз — хворость, пруття;

перекладина — поперечна балька на двох стовпах;

забродчик — робітник, що займається ловлею риб (від: забрид — залишення хати для заробітків);

ціновка — покрішка;

ополоник — велика ложка, якою розливають страву;

стябло — деревляна миска;

коряк — чарка, тут: миска;

ночви, чов, — корито;

білюга — риба: білиця, оклії (*Aspius lucidus*)

керсет — зверхня одежа без рукавів;

мережі — невід (волок) з великими очками;
знаменуватися — прикладатися до хреста, до образу, тут ще й до хліба;

демено — стерно, керма;

бабайка — велике весло, прикріплене до човна;

пересип (fem.) — насип із землі;

єрик — вузький протік, вузька течія води;

коса — ріг землі, що вганяється в море;

мартин — птаха-риболов;

баба — птаха-пелікан;

канава — канал;

кефаль — кефалі — риба (лобань, лобас);

плавні — очерет, затоплений водою;

солонець — трава, що росте на солончаках;

чаполоть, ті — (чаполоч, ці) — рослина;

кодола — лина, линва, волок;

ятка — будка;

кабіця — огнище (ватра); яма на огнище;

мечет, ту — піч для печення хліба;

кодільня — балька на двох палях, до вішання кодол (линв);

крилаш — помічник рибальського отамана;

кодільничий — рибалка, що тягне линву при витягуванні рибальської сіті;

кочет — ключка, в якій повертається прикріплене до неї весло;

швиргонуті — кинути;

ляма — дуговий дерев'яний прилад (у вигляді підкови), до якого прив'язана мотузка. Ляму закладають собі рибалки на груди і при її допомозі витягують мотузкою човен з води;

плісковатий — плоский;

цурка — палочка, якою стягають сильніше щось з'язане; палочку закладають під мотузку, крутять нею і в той спосіб стягають сильніше мотузку;

довбишка — довбешка, мала довбня;

кляч, ча — палочка на кінцях рибальської сіті;

баламут — дрібна риба (*Scomber scombrás*);

скульпрія — риба (*Scomber scombras*);

жабри — зябра;

матня — середня, вглиблена частина сіті (невода);

камка — морська трава;

низовий вітер — вітер од моря;

горішній вітер — вітер від суходолу;

підсака, п — сак, сітка до ловлення риби (довгий мішок з ручкою)

бръохатися — вдарятися об воду, плюскатися у воді;

- камбула — риба (Plevronectes);
лакерда, ди — рід морської риби;
морський півень — казкове морське єство, походить на півня,
з рибячою лускою; тут: морська риба;
медуза — морське серце (морська потвора);
дзиглик — стільчик, крісло;
покрасич — приладдя до підгортання вогню;
сторчак — покрайна ярина;
припіл — пола відгорнута, щоб можна на неї щось покласти;
на приполі — на тлі;
задвигтіти — затремтіти, порушитися;
кругляти — пити в коло;
тропак — рід танця;
гедз (гедзь) — овал, що кусає худобу; від того товар гедзкається,
зривається й біжить у вибриках перед себе;
мотлятися — путатися;
кішка — невеличкий якор;
смага — висушені горячкою уста від спраги;
закутатися — захватитися, загорнути себе;
тиква — збанок деревляний або глиняний;
твник — малий пліт.

V.

- екзорція — (від exorcisare) — прогонювання з людини бісів;
спдіти за гребенем — пряти;
чавун — спижевий горщик;
битися в ключі — кипіти (кипіти в ключ);
кажанок — (від: кажан) — лилик.

VI.

- обшмульгати руку — обдерти шкіру з руки;
перулок — бічна сліпа вулицька;
повітка — стайня для худоби;
дереза — кущеваті рослини, (що з них роблять мітли);
косогір — похилена площа;
строковий — найнятий на означений час (тут: на жива);
пеня — кара (напасть);
порція — горілка, що дістають робітники перед обідом; тут:
кара за пропущені дні роботи;
курево — дим (тут: огнище);
смілка — степова рослина (Lynchnis viscaria);
дрік, дроку — кущева рослина (Genista tinctoria).

